

BOSH MUHARRIR

Liliya Gaynutdinova

TAHRIR HAY'ATI

Baxtiyor SAIDOV
G'ayrat SHOUMAROV
Rustem REIMOV
Risboy JO'RAYEV
Shaxnoza XALILOVA
Boris BLYAXER
Iroda ABDULLAYEVA
Ayubxon RADJIYEV
Sharibboy ERGASHEV
Feruz QODIROVA

Mas'ul kotib

Sayyora Alimxodjayeva

Adabiy muharrir

Sayyora Alimxodjayeva

Kompyuterda sahifalovchi va dizayn

Mirtohir Xoliqov

Muallifning fikri har doim ham tahririyat fikriga to'g'ri kelavermaydi. Tahririyat maqolalarining uslubiy xatolarini to'g'rilash va qisqartirish huquqini o'zida saqlab qoladi. Tahririyatga yuborilgan maqolalar egasiga qaytarilmaydi va taqiz qilinmaydi.

Mualliflarning familiyasi, ismi, sharifi ularning pasportlari ma'lumotlariga muvofiq holda yoziladi.

Мнение редакции не всегда совпадает с мнением автора. Редакция оставляет за собой право на стилистическую правку и сокращение статей. Присланные в редакцию рукописи не возвращаются и не рецензируются.

Фамилия и инициалы авторов пишутся согласно данным их паспорта.

Muassislar:

O'quvchilarni kasb-hunarga
yo'naltirish va
psixologik-pedagogik
respublika tashxis markazi
«MAKTAB VA HAYOT» M.CH.J.

Jurnaldan ko'chirib bosilganda
«MAKTAB VA HAYOT»dan olindi,
deb ko'rsatilishi shart.

Jurnal 2001 yildan
chiqa boshlagan.

MANZIL:

100095, Toshkent sh.,
Olmazor t., Ziyo ko'chasi, 6A uy.
Tel: (0371) 246-21-02
E-mail: maktabvahayot@sarkor.uz

OBUNA INDEKSI - 1019

Mundarija

M.X.Kamilova.

O'smir yoshdagi o'quvchilarda qobiliyatlar shakllanishi va rivojlanishining
psixologik-pedagogik xususiyatlari 2

J.R.Amirqulov.

Yoshlarda intellektual iqtidorning shakllanishiga doir psixologik qarashlar 3

S.Amonova.

Global axborot makonida yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash 4

N.Z.Abidova.

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni umumta'lim sharoitida inklyuziv
ta'lim bo'yicha o'qitishda o'quv-tarbiya jarayonini moslashtirish 6

S.S.Akbarov.

O'zbekistonda inklyuziv ta'limning joriy qilinishi 7

O.Y.Bozorov.

Dislaliyada logopedik ishning tayyorlov bosqichini tashkil etish metodikasi 9

D.T.Po'latova.

"Barkamol avlod" maktablarida bolalarni ijodiy rivojlantirish ko'nikmalari 10

S.K.Shoaxmedova.

Inklyuziv ta'lim sharoitidagi umumta'lim maktabda logoped faoliyatining xususiyatlari. 12

O.K.Xudoyorova.

Yoshlar tarbiyasida oila, maktab va mahallaning mas'uliyat tuyg'usini oshirish yo'llari 14

B.Jo'rayev.

O'quvchilarda huquqiy tushunchalar shakllanishining empirik tahlili 17

G.S.Abdullayeva, S.Mo'minov.

Inklyuziv ta'limda tyutorning o'rni va ahamiyati 19

K.R.Karimova.

4-sinf o'quvchilari matematik tafakkurini shakllantirishga yo'naltirilgan
masalalar bilan ishlash 21

S.S.Islamova.

O'smir yoshidagi sportchilar irodaviy sohasi rivojlanishining psixodiagnostik tahlili 22

E.N.Sattarov.

Prokuratura sohasida kadrlar zaxirasi bilan ishlash tizimini ijtimoiy-psixologik
jihatdan takomillashtirish imkoniyatlari 24

N.Eshonqulov.

O'smir yoshlarda huquqiy munosabat shakllanishining psixologik omillari 25

Ch.Orziqulova.

Yoshlarda yuksak insoniy hislarni shakllantirishning ijtimoiy psixologik omillari 27

T.Sabirxodjayeva.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirishning nazariy asoslari 28

S.Raximova.

Farzand boqib olgan oilada ota-ona munosabatlarining xususiyatlari 29

G.X.Jumasheva, V.K.Shukurlayeva.

Davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarining rivojlanish sektorlari 30

S.M.Abduxamidov.

Maktabgacha va boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarning hissiy muammolari
bilan art-terapiya usulida ishlash 32

Z.Axmedova, F.Qurbonova.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida yozma nutqni shakllantirishga oid korreksion ishlar 34

D.G.Azizova.

Yordamchi maktab o'quvchilarining nutqini shakllantirish 35

A.O.Dosmuraeva.

Коммуникативно-деятельностная система в обучении детей с нарушениями слуха 37

J.Sh.Kazimov, X.M.Kazimova.

Umumiy o'rta ta'limda ta'lim jarayonining maqsadi 39

S.Yu.Qulatova.

Voyaga yetmaganlar xulq – atvorida virtual olamga qaramlikning namoyon bo'lishi 40

X.S.Raximova.

Koxlear implantatsiyadan so'ng eshitish idrokini va talaffuzni rivojlantirish
texnologiyalari 42

G.O.Ochilova.

O'quvchilarni faoliyatga yo'naltirishda mustaqil ta'lim shakllarining o'rni va roli 43



O'SMIR YOSHDAGI O'QUVCHILARDA QOBILIYATLAR SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

M.X.Kamilova, Qarshi davlat universiteti, Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

В данной статье описаны психолого-педагогические особенности формирования и развития способностей у подростков, а также научно-практические методы их психологического исследования.

Ключевые слова и понятия: способность, качество, активность, успех, усилие, количество, отличие, воля, возможность, процесс, фактор.

This article describes the psychological and pedagogical features of the formation and development of abilities in adolescents, as well as scientific and practical methods of their psychological research.

Key words and concepts: ability, quality, activity, success, effort, quantity, difference, will, opportunity, process, factor.

Psixologiyada qobiliyatlar individual-psixologik xususiyatlar sifatida tavsiflanadi va buning asosida bir insonning boshqa insondan tafovutlanadigan xislatlari, fazilatlarini yotadi. Shuning uchun har bir shaxsdan bir xil natija, bir xil sifatni kutish mumkin emas, chunki insonlar o'z qobiliyatlari bo'yicha bir-birlaridan muayyan darajada farq qiladilar, binobarin, ular o'rtasida farqlar sifat va miqdor jihatidan bir talay bo'lishi mumkin. Qobiliyatlarining sifat tavsifi shaxsning qaysi individual-psixologik xususiyatlari faoliyat muvaffaqiyatining majburiy sharti tariqasida xizmat qilishini anglatadi. Ularning miqdoriy tavsifi esa faoliyatga qo'yiladigan talablarga shaxs tomonidan qay yo'sinda bajarish imkoniyati mavjudligini bildiradi, ya'ni mazkur inson boshqa odamlarga qaraganda malaka, bilimlardan nechog'lik tez, yengil, puxta foydalana olishini namoyish qiladi.

Shaxs egallashi shart hisoblangan faoliyat, u xoh ta'lim, xoh mehnat, xoh o'yin, xoh sport bo'lishidan qat'iy nazar uning bilish jarayonlariga, aqliy xislatlariga, hissiy-irodaviy jabhalariga, sensomotor sohasiga, xarakterologik xususiyatlariga muayyan talablar qo'yadi va ularning hamkorlikdagi sa'y-harakati tufayli muvaffaqiyatlarga erishiladi. Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, insondagi yuksak ko'rsatkichga erishgan sifat harchand ustuvorlikka ega bo'lmasin, u talablarni qondirish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Ayrim hollarda alohida namoyon bo'lgan psixik xususiyat (xislat) faoliyatning yuksak mahsuldorligi va samaradorligini ta'minlash qurbiga ega, u qobiliyatlar uddalay oladigan imkoniyat bilan baravar kuch-quvvat tariqasida vujudga keladi, degan faraz o'zini oqlamaydi. Shuning uchun qobiliyatlar murakkab tuzilishga ega bo'lgan psixik sifatlar (xislatlar) majmuasidir, deyish juda o'rinlidir.

Qobiliyatlar sifatida ro'yobga chiqadigan psixik xislatlar majmuasining tuzilishi yaqqol va alohida faoliyat talabi bilan belgilanganligi tufayli har qaysi turdagi faoliyatlar uchun o'ziga xos tarzda qo'yilishi turgan gap. Buning uchun ayrim misollarni tahlil qilib o'tamiz:

1) Tematik qobiliyat – matematik materiallarni umumlashtirish, mulohaza yuritish jarayonini qisqartirish, matematik ish-amallarni kamaytirish, masalani idrok qilish bilan natijasi o'rtasida aloqa o'rnatish, to'g'ri va teskari fikr yuritishdan yengil o'tishlik, masala yechishda fikr yuritishning epchilligi kabilar;

2) Adabiy qobiliyat – nafosat hislarining yuksak taraqqiyot darajasi, xotirada yorqin ko'rgazmali obrazlarning jonliligi, "til zehni", behisob xayolat, ruhiyatga qiziquvchanlik, o'zini ifodalashga intiluvchanlik va boshqalar. Ajratib ko'rsatilgan qobiliyatlar tarkibidan ko'rinib turibdiki, matematik va adabiy qobiliyatlar o'zaro bir-biriga o'xshamagan talablari bilan tafovutga egadir. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, pedagogik, musiqaviy, texnik, konstruktorlik, tibbiy qobiliyatlar va shunga o'xshash qobiliyatlar tuzilishi maxsus xususiyatga ega bo'lib, kasbiy ahamiyat kasb etishi mumkin.

Yaqqol qobiliyatlar tuzilishini tashkil qiluvchi shaxsning xislatlari, fazilatlarini orasida ustuvorlik qilsa, ayrimlari yordamchilik vazifasini bajaradi. Ma'lumki, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida yetakchi xislatlar sifatida pedagogik odob (takt), bolalarni sevishtirish, o'quvchilar jamoasini tashkil qilish va uni boshqarish, kuzatuvchanlik, talabchanlik, bilimlarga

chanqoqlik, bilimlarni uzatishga uquvchanlik va shunga o'xshashlar tan olinadi. O'qituvchilik qobiliyatining yordamchi (qo'shimcha) fazilatlariga quyidagilar kiradi: artistizm, nutqiy qobiliyat, diqqatni taqsimlash, akademik qobiliyatlar va hokazo. Pedagogik qobiliyatlarining yetakchi (asosiy) va yordamchi (qo'shimcha) tarkiblari, jabhalarini ta'lim jarayoni muvaffaqiyatini ta'minlaydigan birlikni (birikuvni) yuzaga keltiradi hamda o'qituvchi shaxsi bilan bog'liq bo'lgan hamkorlik individual faoliyatini tashkillashtiradi. Qobiliyatlardan muayyan darajada umumiy va torroq ma'noda maxsus sifatlarini ajratish orqali ma'lum turkum tizimini yuzaga keltirish mumkin. Bundan kelib chiqqan holda, qobiliyatlarini umumiy va maxsus qobiliyatlar guruhiga ajratish maqsadga muvofiq. Umumiy qobiliyatlarini (sifatlar) maxsus qobiliyatlarga (sifatlar) zid tarzda talqin qilish mumkin emas. Shaxsning umumiy qobiliyatlari ularni hosil qiluvchi omillar yaqqol psixologik hodisa yoki voqelikdir. Maxsus qobiliyatlar ko'lam jihatdan torroq bo'lishiga karamay, chuqurroq mohiyatni o'zlarida mujassamlashtiradi.

Rus olimi I. P. Pavlov o'z ta'limotida "badiiy", "fikrlovchi", "o'rta" tiplarga ajratilgan shaxslarning ana shu uchta tipdan bittasiga taalluqli ekanligini tavsiflab beradi. Muallif ushbu tipologiyani yaratishda oliy nerv faoliyatining birinchi va ikkinchi signallar tizimidan iboratligi to'g'risidagi ta'limotiga asoslanadi. Birinchi signallar va ikkinchi signallar tizimi esa obrazlar haqida so'zlar orqali signal berishdan iboratdir. Ikkinchi signallar tizimi I. P. Pavlov tomonidan "signallarning signali" deb nomlangan edi. Ushbu tipologiyani osonroq qilib quyidagicha tushuntirish mumkin:

1) shaxs psixik faoliyatida birinchi signallar sistemasining signallari nisbatan ustunlik qilsa, inson "badiiy" tipga taalluqlidir;

2) mabodo "signallarning signali" nisbatan ustuvor bo'lsa - bu shaxs "fikrlovchi tipga" munosibdir;

3) agarda har ikkala signallar aralashib ketgan bo'lsa (birortasining ustunligi sezilmasa) - bu inson "o'rta tipga" mansub odamdur.

4) Tipologiyaning o'ziga xos tomonlari qisqacha ifodalanganda yoki tavsif qilinganida quyidagilar namoyon bo'ladi:

1. "Badiiy tip" uchun bevosita u taassurotlar, jonli tasavvur, yorqin idrok, his-tuyg'ular (emotsiyalar) natijasida vujudga keladigan obrazlarning yorqinligiga xosdir.

2. "Fikrlovchi tip" uchun mavhumlarning, mantiqiy tuzilmalarning, nazariy mulohazalarning, metodologik muammolarning ustunligi muvofiqdir.

Badiiy tipning mavjudligi aqliy faoliyatning zaifligi yoki aqlning yetishmasligini bildirmaydi, lekin bu o'rinda gap psixika obrazi jabhalarini fikrlovchi tomonlari ustidan nisbatan ustuvorligi haqida boradi, xolos. Biroq shuni ta'kidlash joizki, shaxsning ikkinchi signallar tizimi birinchi signallar tizimidan ustunlik qiladi va bu ustuvorlik mutlaqlik xususiyatiga egadir. Ma'lumki, insonlarning hayot va faoliyatlarida til bilan tafakkurning o'rni hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, shaxs tomonidan borliqni aks ettirish jarayoni so'zlar, fikrlovchi vositasida ro'yobga chiqariladi.

Psixolog M.G.Davletshin texnikaviy qobiliyat ustida tadqiqot



ishlari olib borgan yetakchi mutaxassis hisoblanadi. Muallif texnikaviy qobiliyat deganda shaxsning individual psixik xususiyatlaridan tuzilgan shunday o'ziga xos birikmalarni tushunadi, u shaxsning texnikaviy faoliyatga yaroqlilik darajasini va u bilan muvaffaqiyatli ravishda shug'ullana olishini aniqlaydi.

M.G.Davletshin ham an'anaviy yo'ldan borib, texnikaviy qobiliyatni ikkita o'sha nomdagi tipga ajratadi hamda yetakchi tayanch xususiyatlarini o'zgarishsiz qoldiradi. Lekin boshqalardan farqli o'laroq, yetakchi xususiyatlar rivojlangan texnikaviy fikrlash va fazoviy tasavvurdan iboratdir. Uning talqinicha, texnikaviy iste'dodli shaxs bo'lish uchun u: a) amaliy jihatdan fahmli; b) texnik moslamalarni tahlil qila olish; v) narsalarni montaj qilib qismlardan butunni hosil qila olish qobiliyatiga ega bo'lishi shart. M.G.Davletshin texnikaviy iste'dod ko'rsatkichlarini an'anaviy baholashni tan olgan holda (ko'z bilan chamalash, fazoviy tasavvur, texnikaviy tahlil, konstruksiyalash qobiliyati) o'zining original yondashuvini ishlab chiqqan.

Shaxs qobiliyatlarini rivojlantirishda barqaror, turg'un, kasbiy maxsus qiziqishlar muhim omillar, vositalar tariqasida xizmat qiladi. Maxsus qiziqishlar inson faoliyatidagi u yoki bu sohaning (tarmoqning) mazmuniga nisbatan itilishidan iborat shaxsiy fazilat, ichki turtki, harakatlantiruvchi kuchdir. Bunday maxsus qiziqishlar turlicha faoliyat bilan kasbiy tayyorgarlik sifatida shug'ullanish moyilligiga o'tadi. Bilishga oid qiziqish (fan asoslarini egallashga yo'naltirilgan ichki

turtki) faoliyat usullarini amaliy jihatdan o'zlashtirib olishni va yangi vaziyat, sharoitga ko'chirishni taqozo qiladi, rag'batlantiradi hamda shaxsda o'zini o'zi boshqarishni ta'minlashga yordam beradi.

Qobiliyatning rivojlanishi shaxsning tarkib topishi bilan uzviy uyg'unlikka ega bo'lib, inson kamoloti har ikkala omilning birikuvini talab qiladi. Iste'dodli o'quvchilar va talabalar shakllanishi ijtimoiy muhit, ijtimoiy institutlar, ma'naviyat asoslari hamda o'zini o'zi namoyon etish, o'zini o'zi kashf qilish, o'zini o'zi rivojlantirish asosida amalga oshishi odatiy ijtimoiy-psixologik qonuniyat tariqasida xizmat qiladi. Shunday kilib, shaxsning u yoki bu faoliyatga tayyorligi tariqasida yuzaga keladigan har qaysi yaqqol qobiliyatlar tuzilishi o'z tarkibiga yetakchi va yordamchi, umumiy va maxsus nomdagi majmua sifatlarini (xislatlarni) qamrab olgan bo'lib, murakkab tizimdan iboratdir.

Adabiyotlar

1. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.
2. G'oziyev E. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston, Faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
3. Психодиагностика. Под ред. В.И.Чиркова. – Ярославль: – 1995.
4. www.goog.uz
5. www.psixo.ru 3.2.-§

YOSHLARDA INTELLEKTUAL IQTIDORNING SHAKLLANISHIGA DOIR PSIXOLOGIK QARASHLAR

J.R.Amirqulov, Qarshi davlat universiteti, Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Данная статья носит научный характер и затрагивает серьезную и актуальную проблему психологического анализа результатов исследования развития интеллектуальных способностей и умений у молодежи.

Ключевые слова и понятия: талант, склонность, интеллект, мышление, способность, анализ, внимание, память, любознательность, смелость, воображение.

This article is of a scientific nature and addresses a serious and urgent problem of psychological analysis of the results of a study of the development of intellectual abilities and skills among young people.

Key words and concepts: talent, inclination, intellect, thinking, ability, analysis, attention, memory, curiosity, courage, imagination.

Kelajagi buyuk davlatimizning asosi bo'lgan yosh avlodni bilimli bo'lishi bilan bir qatorda kasb-hunarni egallashiga alohida e'tibor berilishiga sabab yoshlarni har tomonlama barkamol inson sifatida jamiyat a'zosi aylanishidir. Bu haqda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev o'z nutqlarida "Komil inson va malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash milliy modelimizning bosh muddaosi bo'lishi kerak" deb ta'kidlagan edilar. Shuning uchun ham hozirgi kunda O'zbekistonda iste'dodli va iqtidorli yoshlarni izlab topish, ularni qo'llab-quvvatlash hamda ularning qobiliyatlarini rivojlantirish uchun hukumatimiz tomonidan barcha shart-sharoitlar yaratilgan. Ayniqsa, respublikamizda iqtidorli yosh kadrlarni tarbiyalash, shakllantirish va ularni qo'llab – quvvatlash maqsadida muntazam ravishda qator ilmiy islohotlar amalga oshirib kelinayotganligi tahsinga loyiqdir.

Psixologiyada intellekt muammosini o'rganish qadimdan olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Shu o'rinda jahon psixologiyasida L.S.Vigotskiy, N.A.Menchinskaya, Dj.Bruner, P.Ya. Galperin, T.V.Kudryavsev, A.M.Matyushkin, mamlakatimizda V.A.Tokareva, E.G'oziev, R.I.Sunnatova, V.M.Karimova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari e'tiborga loyiqdir.

Intellekt tushunchasini rus psixologlari aqliy iste'dod yoki qobiliyat deb yuritishadi. Chet el psixologiyasida qobiliyatni miqdor jihatdan o'lchash hamda uni tavsiflab berish uchun intellekt tushunchasi kiritilgan. O'z davrining yirik psixologlari bo'lgan R.B.Kettell, L.Termin, Ch.Spirmen va boshqalar XX asming boshlaridayoq inson qobiliyati darajasini o'lchash uchun turli xususiyatli intellektual testlarni yaratganlar. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad turli ixtisosliklar uchun kadrlarni tanlashni amalga oshirish yoki ularning kasbga yaroqliligini,

layoqatligini aniqlashdan iboratdir.

XIX asr oxirlariga kelib, psixologiya fanida intellektni o'rganishga alohida e'tibor berila boshlandi. Fransuz psixologi A.Bine intellektni tadqiq qilish bo'yicha dastlabki qadamni qo'ydi. T.Simon bilan birgalikda bolalar intellekti rivojlanishining darajasini tadqiq qiluvchi testlarni ishlab chiqdilar. Ular o'z izlanishlariga asos qilib, o'sha davrda hukmron mavqyega ega bo'lgan funksional psixologik nazariyani qo'llashgan bo'lib, unda psixik rivojlanish bir necha tug'ma funksiyalar rivojlanishining natijasida yuz beradi, degan fikr ustuvorlik qilardi. Biroq, aslida, bu qobiliyatlar bir-biri bilan eng xilma-xil kombinatsiyalarda birlashtirilishi mumkin: zaif xotira kuchli fikrlash qobiliyati bilan birlashtirilishi mumkin, shu bilan birga, sinovdan o'tganda ajoyib xotira deb topilgan shaxs, ahmoq bo'lib chiqishi mumkin. Shu sababli, A.Bine u taklif qilgan aqliy testlar doimo alohida ma'noga ega bo'lib, individual qobiliyatlarni tahlil qilish uchun mos keladi, lekin ularning butunligini ochib bera olmaydi, deb yozgan.

Taniqli ingliz pedagogi B.Saymon intellektni "individdning o'zgarish sifati" deb tushunishni keskin tanqid qilgan. U testlar mazmunini chuqur tahlil qilib, ularni qo'llash qonuniyatlarini kuzatdi va so'ng quyidagilarni aytdi:

- testlar tabiiy intellektni o'lchamaydi;
 - har qanday holatda ham ular maktabda, ota-ona uyida olgan bilim, ko'nikma va malakalarni sinovdan o'tkazish;
 - testlarni bajarish uchun murabbiylik qilish mumkin;
 - kam ta'minlangan bolalarni sinovdan o'tkazish asosida tanlash.
- Iqtidorning faqat intellektual tarkibiy qismiga amerikalik tadqiqotchilar R.Kettell, J.Gilford va boshqalar qarshi chiqdilar, garchi



ular ma'lum darajada aqliy qobiliyatlarning rivojlanishini o'z vaqtida pedagogik tuzatish imkonini beradigan intellekt testlar funksiyalarining ahamiyatini ko'rsatdilar. Iqtidorni aniqlash, iqtidorli bolalar uchun o'quv dasturlarini tuzish tartibi uchun J. Renzullining iqtidor modeli juda qulay edi. U "uch halqa" deb nomlanadi, chunki bir-biri bilan kesishadigan uchta komponent: intellektual qobiliyatlar, motivatsiya (yoki ehtiros), ijodkorlik iqtidorli shaxsning ta'sirini tashkil qiladi.

Iqtidorni differensiallashtirish, iqtidorning har xil turlarini aniqlash va rivojlantirish tendensiyasi G. Gardner tomonidan o'zining aql turlarining ko'pligi haqidagi nazariyasi bilan mustahkamlangan. Bu turlarning barchasi o'zaro ta'sir qiladi, kesishadi va bir-biriga asoslanadi (lingvistik, mantiqiy-matematik, fazoviy, musiqiy, tayanch-harakat, shaxslararo).

Amerikalik psixolog J. Feldxusenning to'rt komponentli iqtidor tushunchasi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. U Renzulli modeliga o'xshaydi, lekin o'ziga xos xususiyatlarga ega. Agar u ijodkorlikni umumiy qobiliyatlar toifasiga ham kiritisa, unda u uchun motivatsiya boshqa turdagi – muvaffaqiyat motivatsiyasidir.

J. Feldxusen Renzulli modelini to'rtinchi komponent – ijobiy o'zini-o'zi tushunchasi bilan to'ldiradi. Triarxik intellektual iqtidor nazariyasi R. Stermber tomonidan ilgari surilgan. U har bir shaxsiy holatda intellektni shaxsning ichki va tashqi dunyosi bilan bog'laydigan uchta quyi tizimni ajratib ko'rsatdi. Bu nazariyaning asosiy g'oyasi shundaki, "intellektual iste'dod monolit emas, balki tanlangan quyi tizimlarning turli xil kombinatsiyalari tufayli o'zini turli yo'llar bilan namoyon qilishi mumkin".

Intellektual iqtidor "o'rtachadan yuqori" aql bilan tavsiflanadi. Bu sub'ektiv va ob'ektiv yangi g'oyalarni yaratish, muammolarni ishlab chiqishda nostandart yondashuvlardan foydalanish, muayyan mavzu bo'yicha yechimlarni topishning asosiy, eng istiqbolli yo'nalishlariga sezgirlik va ochiqlik bilan bog'liq ijodiy intellektual faoliyat uchun imkoniyat yaratadi.

Intellektual iqtidorli bola – bu fikrlashning o'tkirligi, kuzatuvchanligi va ajoyib xotirasi bilan ajralib turadigan, aniq va ko'p qirrali qiziquvchanlik ko'rsatadigan, tez-tez va uzoq vaqt davomida u yoki bu faoliyat bilan shug'ullanadigan, ixtiyoriy va oson o'rganadigan, ifoda etish qobiliyati bilan ajralib turadigan bola.

Iqtidorli shaxslarning quyidagi xususiyatlari ajralib turadi:

- g'oyalarni ob'ektiv sinovdan o'tkazishda tafsilotlarga e'tibor berish bilan yorqin tasavvur uyg'unligi;
- nostandart idrok etish qobiliyati;
- sezgi, zukkolik, ongsiz aql;
- divergent fikrlash;
- qiziquvchanlik;
- jasorat;
- tasavvur;

– fikrlashning konkretligi;

– jasorat;

– estetik sezgirlik.

A.M. Matyushkin (1989), intellektual iqtidorning integral tuzilishi haqida gapirib, unga quyidagilar kiradi:

1. Kognitiv motivatsiyaning dominant roli, u tadqiqot, qidiruv faoliyati shaklida namoyon bo'ladi va rag'batlantirishning yangiligi, vaziyatning yangiligi, yangi kashfiyotlar uchun pastki chegaralarda (ya'ni yuqori sezuvchanlik) namoyon bo'ladi.

2. Biror yangilik kashf etishda, muammolarni shakllantirish va hal etishda ifodalangan tadqiqot, ijodiy faoliyat;

3. Original yechimlarga erishish imkoniyatlari;

4. Oqibatlarini bashorat qilish va voqeyalarni oldindan ko'rish (oldindan ko'rish) imkoniyati, har bir keyingi qaror bosqichining optimalligi;

5. Yuqori estetik, axloqiy va intellektual baholashni ta'minlaydigan ideal standartlarni yaratish qobiliyati.

G'arb psixologlari intellektual qobiliyatga nisbatan biroz boshqacha yondashuvlarga ega. Ba'zi mualliflarning fikriga ko'ra, bu uchta xususiyatning o'zaro ta'siri natijasidir: o'rtachadan yuqori qobiliyat, topshiriqda ishtirok etish (kuchli motivatsiyaga ega) va ijodkorlik.

Muhimi, ijobiy o'zini o'zi anglash, yangi g'oyalar, nazariyalar berish, yangi narsalarni yaratish yoki muammolarga aniq yechim topish qobiliyatidir. Shu bilan birga, yuqoridagi xususiyatlar ma'lum bir faoliyatda namoyon bo'lsa, ajoyib muvaffaqiyatga erishiladi. Intellektual qobiliyat va hayotiylik (faol uzoq umr ko'rish nuqtai nazaridan) o'rtasidagi bog'liqlik mavjud.

Intellektual qobiliyat favqulodda intellektual yutuqlarda namoyon bo'ladi. Ba'zi mualliflar bu yutuqlarning soni kognitiv (aqliy) tajribasini tashkil etishning o'ziga xos shakllariga asoslangan deb hisoblashadi.

Kelajagi buyuk davlatimizning farovon turmush tarzini har tomonlama yetuk komil iqtidorli yosh kadrlar yaratishini ta'kidlab, ularga ishonch bildirib, barcha imkoniyatlar eshigini keng ochib berayotgan davlatimiz rahbariyati sa'y harakatlarini amalga oshirish har bir ustozga katta mas'uliyatni yuklaydi. Yoshlarda intellektual iqtidor va qobiliyatni shakllantirish asosida, kasb-hunari-yu bilimlari bilan dunyoga tanilgan buyuk ajdodlarimizga munosib avlodni tarbiyalash davrimiz talabidir.

Adabiyotlar

1. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий. – М.: 2000.
2. G'oziyev E. Umumiy psixologiya. – T.: O'zbekiston, Faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
3. Немов Р.С. Психология. – М.: Владос. 2003.
4. Тихомирова Л.Ф. Развитие интеллектуальных способностей школьника. – М.: 1997.

GLOBAL AXBOROT MAKONIDA YOSHLARNI MILLIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASH

S.Amonova, Qarshi davlat universiteti, Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

В статье особое внимание уделяется роли педагога в привитии национальных ценностей в воспитании молодежи и утверждается, что изучение этой проблемы имеет сегодня большое значение и ставит перед психологической наукой ряд насущных задач.

Ключевые слова и понятия: национальные особенности, национальное сознание, обряды, обычаи, народ, личность, молодежь, этнос, стереотип, идеология, духовность, просвещение, мышление, мировоззрение, вера, религия, национальная ценность, национальная традиция, культура, этика.

The article pays special attention to the role of the teacher in instilling national values in the education of young people and argues that the study of this problem is of great importance today and poses a number of urgent tasks for psychological science.

Key words and concepts: national characteristics, national consciousness, rituals, customs, people, personality, youth, ethnic group, stereotype, ideology, spirituality, education, thinking, worldview, faith, religion, national value, national tradition, culture, ethics.



O'zbekiston Respublikasining istiqbolli taraqqiyoti bugungi kunda yosh avlodning har tomonlama mukammal darajada shakllanishiga bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash muammosi psixologiyada eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu masalaning ilmiy-amaliy jihatlarini o'quvchilarda o'rganish bilimlarni zamon talablari asosida rivojlantirish imkonini beradi.

Ochiq axborot tizimi sharoitida jahon miqyosida shaxs, jamiyat va davlatning axborot, axborot-psixologik xavfsizligi bilan bog'liq global muammolarni hal qilishning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Bugungi informatsion kurashlar, mafkuraviy va g'oyaviy jarayonlar keskinlashgan tahlikali va murakkab davrda g'oyaviy qarashlari bir qadar beqaror yoshlarni turli mafkuraviy xurujlardan asrash, tinch va osoyishta hayotimizga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan tazyiqlarga qarshi izchil kurashishga undash, ularda jamiyat va uning a'zolariga nisbatan ongli munosabatni shakllantirish, sodir bo'layotgan voqeyeliklarga daxldorlik hissini qaror toptirish ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Global axborot makonida O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining ma'naviy asoslarini mustahkamlash, yoshlar ongi va qalbida milliy g'oya va ona Vatanga muhabbat tuyg'ularini singdirish, inson manfaatlarini eng oliy va ustuvor qadriyat sifatida qaror toptirish, ma'naviyatimiz va amaliy hayotimizda ro'y berayotgan mafkuraviy jarayonlarda sobit g'oyaga va mustahkam qarashlarga ega bo'lgan yangi davr kishisini shakllantirish muhim vazifa sifatida belgilab olindi. Milliy g'oya millat taraqqiyotini, uning barqarorligini ta'minlashning asosiy manbasi hisoblanadi. Tabiiyki, "Toki hayot mavjud ekan, mamlakatlar, davlatlar va ularning manfaatlari bor ekan, ular o'z taraqqiyot yo'lini, ertangi kun ufqlarini o'zining milliy g'oyasi, milliy mafkurasini orqali belgilab olishga intiladi" Negaki, millatning erkinligini, uning o'ziga xosligini uning ma'naviyati, milliy g'oyasi moddiy kuchga aylangandagina ta'minlash mumkin bo'ladi.

Mustaqil hayotga qadam qo'yayotgan yangi avlod jamiyatda mavjud bo'lgan bunyodkor g'oyalar ta'sirida tarbiyalanadi. Muayyan qarashlar va g'oyalarni o'z e'tiqodiga singdiradi, o'z navbatida, yangi g'oyalarni yaratadi va targ'ib qiladi. "Milliy g'oyamizning uzviy tarkibiy qismlarini tashkil qiladigan komil inson, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik kabi tamoyillarning ma'no-mohiyatini bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan ma'naviy-ma'rifiy, ta'lim-tarbiya ishlarining markaziga qo'yish, ularni yangi bosqichga ko'tarish, yosh avlodimizni har tomonlama mustaqil fikrlaydigan yetuk dunyoqarash egalari qilib tarbiyalashdan iborat" dir.

Bu jarayon maktabgacha ta'lim muassasalarida "Odob durdonalari" mashg'ulotlarida milliy g'oyaga doir ilk tushunchalar ertak va afsonalar vositasida bolalarga singdiriladi.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy qilinganligi (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori ID-11181) umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilarining yoshi va psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ularning ongiga umuminsoniy qadriyatlar va yuksak ma'naviyatni yanada chuqur singdirish, ularni vatanparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalash, umumiy o'rta ta'lim muassasalaridagi ma'naviy-tarbiyaviy ishlarni yangicha asosda tashkil etish, shuningdek "Odobnoma", "Vatan tuyg'usi", "Milliy g'oya va ma'naviyat asoslari" va "Dunyo dinlari tarixi" kabi fanlarni birlashtirgan holda yagona "Tarbiya" fani negizida singdirilishini nazarda tutadi.

Respublika bolalar ijtimoiy moslashuv markazlarining asosiy vazifalaridan biri milliy manfaatlarimiz, hayot tarzimizga zid bo'lgan zararli g'oyalar va mafkuraviy xurujlarning mohiyatini ochib berish, tobelikka qaratilgan mafkuraviy xatarlarga qarshi samarali kurash olib borish, yoshlar ongiga milliy tafakkur va sog'lom dunyoqarash asoslarini singdirish, ularni ongli yashash, o'z fikriga ega bo'lish, turli ma'naviy tajovuzlarga qarshi sobit tura olishga qodir bo'lgan, irodali, fidoyi va vatanparvar insonlar etib tarbiyalashga yo'naltirilgan ilmiy-amaliy tavsiylar tayyorlashdan iboratdir.

Buyuk mutafakkirlarning asarlarida o'qitish va tarbiyalashni to'g'ri tashkil qilishning muhimligi qayta-qayta ta'kidlangan. Masalan, Beruniy

maktabda o'rganilishi lozim bo'lgan fanlar qatorida matematika, tabiatshunoslik, fizika, ximiya, falsafa, mantiq, til va hokazolarning muhimligini o'qitgan. Beruniy ta'limning eng zarur tarkibiy qismlari deb quyidagilarni ifodalagan:

1. Aqliy va axloqiy tarbiya.
2. Estetik tarbiya va mehnat tarbiyasi.
3. Oila tarbiyasi.
4. Do'stlik tarbiyasi va baynalmilal tarbiya

Ma'lumki, g'oya – inson tafakkurida vujudga keladigan, ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan, ruhiyatga kuchli ta'sir o'tkazib, jamiyat va odamlarni harakatga chorlaydigan, maqsad-muddao sari yetaklaydigan kuchli, teran fikrdir. Jamiyatimiz hayotida shakllangan milliy g'oyani keng targ'ib etish, uning hayotbaxsh, adolatli, rivojlantiruvchi jihatlarini yoshlar ongiga singdirish, bunda eng qulay ta'lim-tarbiya usullari, metodlari, texnologiyalaridan foydalanish, shu jarayonda fikrlar va yondashuvlar rang-barangligiga alohida e'tibor qaratish, yoshlarda yuksak ma'naviyat va mafkuraviy sobitqadamlikni shakllantiradi, jamiyatimizning asosiy rivojlantiruvchi kuchi hisoblangan yoshlarni yagona g'oya atrofida birlashtirish va shunga doir ma'naviy ta'lim-tarbiya ko'lamini kengaytiradi, yoshlarni o'zbek xalqining milliy mentalitetidan kelib chiqqan holda sharqona demokratiya prinsipi asosida tarbiyalash va bu jarayonning uzluksizligini ta'minlash, ularni turli manfaat, maqsad va intilishlarini ifodalovchi g'oyalarga munosabat bildira olishga o'rgatadi.

O'zbek xalqiga xos bo'lgan milliy madaniy merosni o'rganish manbalari

1-jadval

№	Manbaalar	Ahamiyati	
		daraja (o'rni)	foiz
1.	O'zbek xalqi tarixi	1,59	88,2
2.	O'zbek milliy adabiyoti va xalk og'zaki ijodi namunalari (maqol, hikmat, ertak, doston va boshqalar)	1,81	83,8
3.	O'zbek milliy amaliy san'ati namunalari (naqqoshlik, ganchkorlik, yog'och o'ymakorlik, badiiy kashachilik, badiiy kulolchilik, misgarlik, kandakorlik, miniatyura asarlari...)	2,27	74,6
4.	O'zbek mumtoz musiqasi	2,81	63,8
5.	O'zbek millati urf-odatlar, rasm-rusumlari, an'analar, udumlari va qadriyatlar aks etgan (ifodalangan) bayramlar, to'ylar va ta'ziya marosimlari	1,28	94,4
6.	O'zbek milliy dehqonchiligi va chorvachiligi mehnati asoslarini o'rganish va unga bevosita ishtiroki	3,10	58,0

Bu manba o'zbek millatining ko'p boyliklarini o'z ichiga oladi, albatta. Ana shu udumlarning o'tkazilishi va ularga rioya qilinishi yoshlarni majburiy ravishda ijtimoiy aloqa munosabatlar tizimiga jalb etadi, keyin esa odatiga va etnik, milliy ongining bir qismiga aylanadi. An'anaviy milliy bayramlarni, urf-odatlar va diniy marosimlarni o'tkazishda katta avlod kishilari (qariyalar) yosh avlodga faqat ayrim majburiy ish va harakatlarning qoidalarini hamda nozik tomonlarini emas, balki iloji boricha muayyan an'analarning tarixi va mohiyatini ham gapirib berishga harakat qilishi zarur.

Shuning uchun ham 1-jadvalda "O'zbek xalqining tarixi" manbai ancha yuqori rang (1,59; 88,2%) bilan ikkinchi o'rinni olgani bejiz emas. Tarix o'zbek xalqining an'anaviy madaniyatini manbasi sifatida muhimligini tan olgan holda tarixchi olimlar uni yanada jiddiyroq o'rganishlari kerak, degimiz keladi.

O'zbek xalqining an'anaviy madaniyati manbalari orasida o'zbek milliy adabiyoti va xalq og'zaki ijodi uchinchi o'rinda (1,81; 83,8%).

Shu bilan birga xalq og'zaki ijodi, keyin adabiyotda



mustahkamlangan nutq va soʻz millat madaniyati anʼanalar, urf-odatlarining jamuljam ifodalovchisidir.

Ganchkorlik, naqqoshlik, yogʻochsozlik, kashtadoʻzlik, zargarlik, jajji buyumlar yasash kabi anʼanaviy xalq hunarmandchiliklarida mustahkamlangan oʻzbek xalq ijodiyoti xazinalarining namunalarini ham etnosning anʼanaviy madaniyatining muhim manbaidir (2,26; 74,6%).

Shundan soʻng oʻz ahamiyatiga koʻra “Oʻzbek mumtoz musiqasi”, “Anʼanaviy dehqonchilik va chorvachilikni oʻrganish hamda ularda qatnashish orqali bolalarning aloqa munosabatlariga kirishishi va tarbiyalanishi” koʻrsatildi (3,1; 58%).

Bizningcha, keyingi manbalarning muhimligi ham (1-jadval) shubhasizdir. Olingan natijalar esa yoshlar uchun madaniyat manbalari sifatida amaliy munosabatda boʻlinganini koʻrsatadi.

Yuqorida bayon qilingan fikrlar yoshlarga milliy gʻoyaning umummilliy mafkuraga aylanishini tushuntirish; turli mafkuralarning milliy gʻoya rivojlanishiga taʼsiri va oʻzaro bogʻliqligini aniq misollar yordamida yetkazish; jamiyatning rivojlanish jarayonida milliy

mafkuraning tarbiya konsepsiyasiga aylanishi haqida maʼlumot berish; ulami milliy mafkuraning oʻzbek xalqi va Oʻzbekiston jamiyati taraqqiyotiga koʻrsatadigan taʼsirini anglatish pedagogik taʼlim-tarbiya jarayonining ustuvor maqsadlaridan biriga aylanishi kerak, degan xulosani beradi.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Oliy taʼlim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisidagi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Xalq soʻzi. 2017 yil 21-aprel.
2. Sh.M. Mirziyoyev Yoshlarga oid davlat siyosati. gazeta uz 27-dekabr 2019 yil.
3. Asqarov A.Oʻzbek xalqining kelib chiqish tarixidan // xalq taʼlimi. – T.: 1996.
4. <http://www.ziynet.uz/>.
5. <https://ibfourk.ru/>.

ALOHIDA TAʼLIM EHTIYOJLARI BOʻLGAN BOLALARNI UMUMTAʼLIM SHAROITIDA INKLYUZIV TAʼLIM BOʻYICHA OʻQITISHDA OʻQUV-TARBIYA JARAYONINI MOSLASHTIRISH

N.Z.Abidova, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Logopediya kafedrasida oʻqituvchisi, pedagogika fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD)

В данной статье рассматривается проблема адаптации детей с особыми образовательными потребностями в инклюзивном образовании. Определены формы инклюзивного образования, даны рекомендации по организации учебного процесса в инклюзивном образовании.

Ключевые слова и понятия: инклюзивное образование, формы инклюзивного образования, дети с особыми образовательными потребностями, адаптация, работа с родителями, урок, адаптивные программы.

This article deals with the problem of adaptation of children with special educational needs in inclusive education. The forms of inclusive education are defined, recommendations are given on the organization of the educational process in inclusive education.

Keywords and concepts: inclusive education, forms of inclusive education, children with special educational needs, adaptation, work with parents, lesson, adaptive programs.

Bugungi kunda respublikamizda alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan bolalar taʼlim tarbiyasi va ularning ijtimoiy hayotga moslashuviga qulay sharoitlar yaratish, ijtimoiy faolligini oshirish va isteʼdodini qoʻllab-quvvatlash, jismoniy hamda ruhiy rivojlanishiga koʻmaklashish, bilim, malaka, mahorat darajalarini oshirish, oʻquvchi-yoshlarni mustaqil hayotga tayyorlash uchun keng imkoniyatlar yaratildi [1]. Jumladan, Respublika boʻyicha jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni boʻlgan bolalar uchun jami 86 ta ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarda 21,3 ming nafar, 22 ta sanatoriy turidagi maktab-internatlarda 6,1 ming nafar oʻquvchilar taʼlim-tarbiya oladi. Shuningdek, uzoq muddat davolanishga muhtoj boʻlgan 13,8 ming nafar oʻquvchilar uyda yakka tartibda oʻqitilmoqda. 5,9 mingdan ortiq umumiy oʻrta taʼlim maktablarida 64,6 ming nafarga yaqin oʻquvchilar inklyuziv taʼlim bilan qamrab olingan.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 13 oktabrdagi PQ-4860-son qarori bilan 2020–2025 yillarda xalq taʼlimi tizimida inklyuziv taʼlimni rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilindi. Konsepsiya doirasida umumiy oʻrta taʼlim muassasalarining 51 foizida (umumiy soniga nisbatan) inklyuziv taʼlim tizimi joriy etilishi, maxsus taʼlim ehtiyojlariga ega boʻlgan bolalarning (umumiy soniga nisbatan) 40 foiz umumiy oʻrta taʼlim muassasalarida inklyuziv taʼlim boʻyicha oʻqitishi hamda uyda taʼlim olish uchun alohida ehtiyojga ega bolalar soni (umumiy soniga nisbatan) 11 foizgacha kamaytirish rejalashtirilgan. Shuningdek, ushbu qarorga koʻra 2021–2022 oʻquv yilidan boshlab:

– boshlangʻich tayanch korreksion sinflarda alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan bolalarga taʼlim berish moslashtirilgan (adaptiv) oʻquv dasturlari ishlab chiqildi;

– alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan bolalar uchun inklyuziv taʼlim tizimi joriy qilingan va tayanch korreksion sinflar ochilgan umumtaʼlim maktablarida ixtisoslashtirilgan taʼlim muassasalarini shtatlarini bosqichma-bosqich maqbullashtirish hisobidan maxsus pedagog shtat birliklari ajratildi;

– alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan bolalarga individual taʼlim dasturlarini oʻzlashtirishda maxsus pedagoglar va tyutorlar (yordamchi pedagog-xodimlar) yaqindan koʻmaklashishmoqdi;

– inklyuziv taʼlim tizimi joriy qilingan umumtaʼlim muassasalariga tyutor (yordamchi pedagog-xodim) sifatida tegishli malakaga ega volontyorlar va oliy taʼlim muassasalarining pedagogika yoʻnalishidagi yuqori kurs talabalari pedagogik amaliyot davrida ixtiyoriylik asosida jalb qilindi.

Maʼlumki, inklyuziv taʼlim sharoitida maxsus ehtiyojli bolalarga taʼlim tarbiya berishning oʻziga samarali natija bermaydi. Buning uchun maktabda pedagoglar, defektologlar, psixologlar tomonidan doʻstona munosabat muhitini yaratish lozim. Sinfda doʻstona munosabat muhitining shakllanishi sogʻlom va alohida taʼlim ehtiyojlari mavjud bolalarning bir birlariga, tengdoshlariga nisbatan mehr-muhabbatli boʻlishlariga, bir birlariga doimo yordam berishlariga zamin yaratadi, ularning oʻz-oʻziga boʻlgan ishonchini oshiradi. Bu esa korreksion-rivojlantiruvchi ishni samarali va uygʻun kechishini taʼminlaydi. Biz quyida doʻstona munosabat muhitini yaratishga yordam beradigan oʻyin usullarini koʻsatib oʻtamiz.

“Soyalar” oʻyini.

Oʻyindan koʻzlangan maqsad: bolalar oʻrtasida doʻstona



munosabat ruhini shakllantirish.

O'yin jihozlari: kattaroq hajmdagi oq qog'oz, flomaster.

O'yinning borishi: Bolalar kichik guruhlarda ishlagan holda bir-birlarining soylarini aniqlaydilar. Bu faoliyat odamning katta qog'oz yonida turganda, uning atrofidan qalam yordamida chizish orqali bajarilishi mumkin. Shundan so'ng turli rangdagi qog'ozlarga tushirilgan soylar qirib olinadi va ularga egalarining ismlari yozib qo'yilib, bolalarga bu kimning "soyasi" ekanligi aytiladi.

Birinchi usul: har bir bola devorlarga osib qo'yilgan soylar atrofida yurib, ularning har biriga ijobiy gaplarni tarbiyachi yordamida yozadilar. Albatta o'zining soyasi bundan mustasno.

Ikkinchi usul: har kuni bitta soyani osish va bolalar bu soya haqida ijobiy fikrlarni bildirishidir. Soylar ustiga maxsus sovrin yoki sertifikatlar yopishtirish mumkin. "Soyalar" o'yining yana bir turi "Mening tasavvurimda" deb ataladi. Bolalar juft bo'lgan holda bir-birlarining boshlarining rasmini chizadilar. Bir-birlarining fikrlarini (qiziqishlari, orzulari) so'ragandan so'ng ular har bir rasm uchun o'z fikrlarini bildirganlaridan so'ng, hamma rasmlar yig'iladi va ular haqidagi fikrlarning farqi, umumiy tomonlari muhokama qilinadi.

Bu o'yinni olib borishda tarbiyachi muntazam ravishda kuzatib turadi va boshqa bolalarga guruhdagi rivojlanishda orqada qolgan bolalarning "soyasi"ga ham ijobiy fikrlar yozilishini nazorat qiladi, rivojlanishda orqada qolgan bolaning ham faol ishtirok etishiga ko'maklashishi shart.

"Kungaboqar" o'yini

O'yinning maqsadi: bolalar o'rtasida do'stona munosabat muhitini shakllantirish

O'yin jihozlari: Gul bargi shaklida qirilgan rangli qog'ozlar. Bolalarning har biri uchun o'z tamg'asifat rangli qog'ozdan yasalgan shakllar yoki nakleykalar. Har bir bolaning foto surati. Yelim.

O'yinning borishi.

- 1) bolalarga bugun yangi o'yin o'ynalishini ma'lum qilish.
- 2) hamma bolalar uchun o'z shaklini rangli qog'ozdan qirib olishiga yordam berish.
- 3) har bir bolaning fotosuratini bosh qismini dumaloq qilib qirib olib, alohida A4 format qog'ozning o'rtasiga yopishtirish.
- 4) har bir bola rasmining atrofida oldindan tayyorlab qirib olingan gul barglarini xuddi kungaboqar guli kabi aylana qilib yopishtirib chiqish (bunda bolalar faol ishtirok etadilar);
- 5) bolalar qarang, har biringizning rasmingizni gul ichiga joylashtirdik. Endi har kuni har biringizni mana shu rasmingizni doskaga osib qo'yaman. Qolgan bolalar esa bu rasm atrofida bag'lariga agarda rasmi ilingan bola unga biror bir yordam bersa yoki biror bir yaxshilik qilsa o'z tamg'asini uning kungaboqar guli bag'lariga yopishtirib qo'yib, rahmat aytadi. Biz kun yakunida har bir boladan bu tamg'ani nima uchun, qanday yordam berganligi uchun yopishtirganligini so'raymiz. O'yinimiz yakunlanganda har bir bolaning kungaboqarida yopishtirilgan tamg'alarni sanaymiz. Qani kimning kungaboqar guli bag'larida tamg'alar ko'p bo'larkin.

Mazkur o'yinlardan dars jarayonida va darsdan tashqari vaqtlarda

foydalanish mumkin.

Yuqorida keltirilgan vazifalarni amalga oshirish natijasida inklyuziv ta'lim doirasida sifatli samaradorlikka erishiladi.

O'quv jarayonida o'quvchilar faolligini oshiruvchi o'qitish metodlaridan biri "Kichik guruhlarda ishlash" metodidir. Bunda o'quvchilar kichik guruhlariga bo'linib ishlaydilar va bu jarayonda har bir guruh bir-biridan o'rganishga, o'rganganlarini o'z salohiyatlari doirasida baholashga, turli vaziyatlarda bilimlarni qadrlab, xulosa chiqarishlariga imkon yaratiladi.

Ushbu metodni quyidagicha qo'llash mumkin:

1. Faoliyat yo'nalishi aniqlanadi. Muammodan bir-biriga bog'liq bo'lgan masalalar belgilanadi.
2. Kerakli asos yaratiladi. O'quvchilar mazkur muammo haqida tushunchaga ega bo'lishlari kerak (ta'limning bu metodida rangli, lavhali suratlar, mavzuga oid 5-6 daqiqalik ekranlashtirilgan hujjatli filmlar namoyish etilib, qaltis vaziyatlarda "Shu holatda men nima qila olar edim?", "Nima qilmoq to'g'ri bo'lardi?" kabi.
3. Guruhlar belgilanadi. O'quvchilar 5-6 ishtirokchidan iborat guruhlar tuziladi. Aniq ko'rsatma, topshiriq bo'yicha ishga kirishiladi.
4. O'qituvchi har bir guruh faoliyatini qo'llab-quvvatlab, yo'naltirib turadi.
5. Dars yakuni muhokama qilinadi, o'quvchilar baholanadi, rag'batlantiriladi. Munozara metodida esa har bir o'quvchi muammoli masala ustida ishlaydi. Guruh qatnashchilarining har bir a'zosi o'z fikrini erkin aytish imkoniyati sharoiti yaratib berilishi kerak. So'ng qatnashchilar bildirgan fikr va munosabatlar guruhlashtirilib, tahlil qilinadi.

Adadabiyotlar

1. Abidova N.Z. Creating an Inclusive Educational Environment for Children with Special Educational Needs / International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT, ISSN:2509-0119) / Vol 20, No 2 (2020).
2. Волосовец Т.В. Инклюзивная практика в дошкольном образовании [Текст] / Т.В.Волосовец, Е.Н.Кутепова. – М.: Мозаика-Синтез, 2011.
3. Гулидов П.В. Основные направления модернизации инфраструктуры дошкольных учреждений [Текст] / П.В. Гулидов // Справочник руководителя дошкольного учреждения. – 2012. – № 7.
4. Приходько О.Г. Деятельность специалистов сопровождения при включении обучающихся с ограниченными возможностями здоровья и детей-инвалидов в образовательное пространство [Текст]: методические материалы для специалистов сопровождения: учителей-логопедов, учителей-дефектологов, педагогов-психологов, тьюторов и социальных педагогов образовательных организаций/О.Г. Приходько и др.– М.: ГБОУ ВПО МГПУ, 2014.
5. Сиротюк А.С. Воспитание ребенка в инклюзивной среде. Методика, диагностика [Текст] / А. С. Сиротюк. – М.: ТЦ Сфера. 2014.

O'ZBEKISTONDA INKLYUZIV TA'LIMNING JORIY QILINISHI

S.S.Akbarov, Muqimiy nomidagi Qo'qon davlat pedagogika instituti, Logopediya yo'nalishi 1 bosqich talabasi

Инклюзивное образование – процесс развития общего образования, который подразумевает доступность образования для всех, в плане приспособления к различным нуждам всех детей, что обеспечивает доступ к образованию для детей с особыми потребностями.

Ключевые слова и понятия: инклюзивное образование, особые потребности, равное отношение, гуманизм.

Inclusive education is the process of developing general education, which implies the availability of education for all, in terms of adapting to the various needs of all children, which ensures access to education for children with special needs.

Key words and concepts: inclusive education, special needs, equal treatment, humanism.



Hozirgi kunda Respublikamiz miqyosida imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlarni inklyuziv ta'limga jalb etishning huquqiy asosini mustahkamlash bilan bir qatorda ko'plab ilmiy-amaliy tajribalar olib borilmoqda. Respublikamizda olib borilayotga barcha islohotlarning maqsadi davlatimiz kelajagiga mustahkam poydevor qurishdan iborat. Bu poydevor sog'lom, yetuk va barkamol shaxslarni tarbiyalab voyaga etkazish natijasida yaratiladi. Maxsus ehtiyojli bolalar ta'lim tarbiyasi masalasi bugungi kunda eng dolzarb masalalar sirasiga aylanib bormoqda. Maxsus ta'lim imkoniyati cheklangan bolalar uchun ta'lim tizimi sifatida rivojlangan. Ushbu ta'lim imkoniyati cheklangan bolalarning ehtiyojlarini umumta'lim muassasalarida qondirib bo'lmaydi degan taxminlar asosida qurilgan. Maxsus ta'lim butun dunyoda maktab yoki internat shaklida, shuningdek umumta'lim maktablarining katta bo'lmagan qismlari sifatida faoliyat yuritadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 13 oktyabrda PQ-4860-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida "Imkoniyati cheklangan bolalarga ta'lim va tarbiya berishning muqobil shakllarini yaratish, mazkur toifa bolalarni har tomonlama kompleks rivojlantirishning innovatsion va axborot-kommunikatsion texnologiyalarini amaliyotga joriy etish"[1] ustuvor vazifalar sifatida belgilandi. Natijada, mamlakatimizda sog'lom bolalar kabi kar va zaif eshituvchi bolalarni har tomonlama sifatli ta'lim bilan ta'minlash, mexanizmlarini yanada takomillashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratildi.

Ta'lim tizimini joriy etish har doim ma'lum bir qonun-qoidalarga, tamoyillarga va asoslarga tayanishi lozim. Bugungi kunda O'zbekistonda 250000ga yaqin nogiron bolalar (16 yoshgacha) ta'lim olish ehtiyojiga ega. Shuni inobatga olgan holda respublikamizda nogironligi bo'lgan bolalar uchun maxsus ta'lim muassasalari faoliyat yuritadi. Shu bilan bir qatorda butun dunyo mamlakatlari, jumladan O'zbekistonda ham inklyuziv ta'limni amalga oshirish bo'yicha turli qaror va qonunlar ishlab chiqilgan.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim to'g'risidagi qonunning 23-moddasida "rivojlanishda jismoniy yoki psixik kamchiliklarga ega bo'lgan bolalar ta'lim olish huquqiga egadirlar" deyiladi. Ta'lim to'g'risidagi qonunning yangi tahririga ko'ra, qonunga har bir bolaning ta'lim olishdagi teng huquqliligini ta'minlash, har qanday diskriminatsiya va kamsitishlarning oldini olishga qaratilgan "inklyuziv ta'lim" tushunchasi ham kiritildi.

2020-yil 13-oktabrdagi Prezident qaroriga muvofiq shaharlarda va Toshkent shahri tumanlarida joylashgan bittadan maktablarda 2021-2022-o'quv yilida tajriba-sinov tariqasida inklyuziv ta'lim joriy qilindi.

Inklyuziv ta'lim-barcha o'quvchilar uchun maxsus ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning farqliligini inobatga olgan holda ta'lim muassasalarida ilm olishda teng huquqlilikni ta'minlash.

Inklyuziv ta'lim – (inklyuziya – inglizcha inclusion-uyg'unlashish) hamkorlikdagi ta'lim bo'lib, butun dunyo hamjamiyati tomonidan eng insonparvar va samarali ta'lim sifatida tan olingan. Inklyuziv ta'lim bu, shunday ta'lim-tarbiya jarayoni-ki, unda jismoniy, ruhiy, aqliy va boshqa muammolaridan qat'iy nazar barcha bolalar umumiy tarzda, o'z uyi va hududida, ehtiyojlariga mos barcha sharoitlar yaratilgan maktablarda, o'z tengqurlari bilan birga ta'lim olishi demakdir.

– Inklyuziv ta'limning siyosati turli xil ehtiyojli bolalarni ta'lim olishini qo'llab, yaxshi hayot ko'rinishiga imkon yaratadi.

Inklyuziv ta'lim sinflarida jami o'quvchilar soni 30 nafardan oshmasligi kerak. Ushbu sinflarda umumiy o'rta ta'lim dasturlari

bo'yicha ommaviy tarzda o'qiyotgan o'quvchilar bilan birga maxsus (korreksion) dasturlar asosida o'qiyotgan alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar soni 3 nafardan oshmasligi lozim. Inklyuziv ta'lim sinflariga faqat bir xil tibbiy tashxisdagi o'quvchilar qabul qilinadi. Maktablarda inklyuziv ta'lim sinflari soni bir parallel sinflarda 2 tadan ortiq tashkil etilmaydi.

Inklyuziv ta'lim sinflari va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarga quyidagi toifadagi bolalar qabul qilinadi:

– ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar (ko'rish qobiliyatining buzilishi 0,1 gacha bo'lgan rivojlanishda qo'shimcha buzilishlar bo'lmagan bolalar);

– eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar (eshitish qobiliyatining yo'qotilishi 60 Db gacha bo'lgan rivojlanishda qo'shimcha buzilishlar bo'lmagan bolalar);

– somatik kasalliklar (psixofizik va nutqning rivojlanish darajasi yoshiga mos kelmaydigan bolalar);

– nutqida og'ir nuqsonlar bo'lgan bolalar (alaliya, dislaliya, afaziya, rinolaliya, dizartriya, psixik-nutqiy rivojidagi sustlik, duduqlanish);

– tayanch-harakat apparatida nuqsoni bo'lgan bolalar (bolalar serebral falaji, skolioz, poliomieli, miopatiya, osteomieli, amputatsiya, bo'y o'sishining yetishmovchiligi – pakanalik);

– aqliy rivojlanishi saqlangan holda tayanch-harakat tizimidagi buzilishi bo'lgan bolalar;

– aqliy rivojlanishi saqlangan yoki ruhiy rivojlanishda orqada qolgan bolalar (o'zi harakat qila oladigan yoki qo'shimcha moslamalar va nogironlik aravachasida harakatlana oladigan bolalar serebral falaji);

– intellektual rivojlanishning potensial buzilmagan imkoniyatlari bilan ruhiy rivojlanishda orqada qolgan bolalar;

– xulq-atvor va ruhiyatning qo'pol buzilishlarisiz autistik spektri buzilgan bolalar;

– intellektual rivojlanishi saqlanib qolgan, tutqanoq holatida bo'lgan bolalar (agar bola antikonvulsant dorisini qabul qilganda, tutqanoq 1 oyda 1 martadan oshmagan paytda).

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, inklyuziv ta'lim umumta'lim jarayonini rivojlantiradi va barcha bolalarga mos bo'lgan ta'limni joriy qiladi. Imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim olishiga oid qo'shimcha moslamalarni tashkil qilib, nogiron bolalarning ta'lim olishiga qulay sharoit yaratadi. Inklyuziv ta'lim turli xil ehtiyojli bolalarning ta'lim olishiga qaratilgan metodologiyani rivojlantirishga harakat qiladi. Inklyuziv ta'lim turli ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan ixcham turdagi dars berishga yondashadigan ta'lim turini amalga oshiradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi Qonuni". – T.: 2020.
2. Shomaxmudova R. "Maxsus va inklyuziv ta'lim" o'quv metodik qo'llanma.
3. S.S.Akbarov. Imkoniyati cheklangan bolalarni inklyuziv ta'limga jalb etishning huquqiy asoslari. «Inklyuziv ta'lim: strategiya, fan, amaliyot va texnologiyalar» xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiya materiallari. 60 bet. 10-dekabr, 2021.



DISLALIYADA LOGOPEDIK ISHNING TAYYORLOV BOSQICHINI TASHKIL ETISH METODIKASI

O.Y.Bozorov, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti stajor-tadqiqotchisi

В данной статье приведены рекомендации по повышению эффективности логопедической помощи и способов их организации, цели и задачи подготовительного этапа коррекционной логопедии при дислалии, дефектов речи.

Ключевые слова и понятия: дислалия, подготовительный этап, логопедия, фонематическое восприятие, артикуляционный аппарат, артикуляция, звук.

This article provides recommendations for improving the effectiveness of speech therapy assistance and ways to organize them, the goals and objectives of the preparatory stage of corrective speech therapy for dyslalia, speech defects.

Key words and concepts: dyslalia, preparatory stage, speech therapy, phonemic perception, articulatory apparatus, articulation, sound.

Inson nutqi tovushlari muayyan ahamiyatga ega. 4-5 yoshli bolalarning ko'pchiligida tovushlar talaffuzi til me'yoriga yaqinlashgan bo'ladi. Ayrim bolalar esa tovushlarni buzib talaffuz etadilar. Ular bir tovushni ikkinchi tovushdan farqlay olmaydilar, ayrim tovushlarni talaffuzda noto'g'ri qo'llaydilar. Bu holatlar dislaliya termini bilan ataluvchi nutq buzilishi asosida namoyon bo'lishi mumkin.

Dislaliyada logopedik ishning asosiy maqsadi nutqiy tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish ko'nikma va malakalarini hosil qilishdan iborat. Nutqiy tovushlarni to'g'ri talaffuz qila olishi uchun bola quyidagilarni bilishi lozim:

- nutqiy tovushlarni bilishi;
- ularni bir biridan farqlay olishi (tovushning akustik belgilariga ko'ra ajrata olish, tovushning to'g'ri talaffuzi bilan buzilgan talaffuzni farqlay olishi);
- o'zi talaffuz qilayotgan tovushlarni eshitib nazorat qila olishi va ularning sifatiga tanqidiy baho bera olishi;
- nutq vaqtida boshqa tovushlarga mos kelishiga qarab tovushning artikulyatsion holatini o'zgartira olishi;
- kerakli tovushni nutqning turli ko'rinishlarida to'g'ri talaffuz qilishi.

Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etishda logopedik mashg'ulotlar haftasiga kamida 3 marta, muntazam ravishda o'tkaziladi. Mashg'ulotlarda o'tilganlarni mustahkamlash hamda korreksion ta'sirning sifati va natijaviyligini oshirish maqsadida ota-onalar nazoratida bajariladigan qisqa muddatli (5-15 daqiqalik) mashqlar uyga vazifa tarzida berib boriladi. Uyga berilgan vazifalarni tekshirish, doimiy bajarilishini nazorat qilib borish uchun har bir bolaga alohida "uyga vazifa" daftarini tutish tavsiya etiladi.

Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etishda didaktik materiallardan keng miqyosda foydalaniladi.

Oddiy dislaliyada logopedik mashg'ulotlar 1oydan 3 oygacha, murakkab dislaliyada 3 oydan 6 oygacha davom etishi mumkin.

Logopedik ta'sir bosqichma-bosqich amalga oshiriladi, har bir bosqichda umumiy maqsadga yo'naltirilgan muayyan pedagogik vazifa hal qilinadi.

Logopedik ta'sirning maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, ishning quyidagi bosqichlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- tayyorlov bosqichi;
 - birlamchi talaffuz ko'nikma va malakalarini shakllantirish bosqichi;
 - kommunikativ ko'nikma va qobiliyatlarni shakllantirish bosqichi.
- Tayyorlov bosqichining asosiy maqsadi bolani maqsadli yo'naltirilgan logopedik jarayonga tayyorlashdan iborat. Buning uchun bir qancha umumipedagogik va maxsus logopedik vazifalarni hal etish lozim.

Asosiy umumipedagogik vazifalardan biri bu bolaning logopedik mashg'ulotlarga bo'lgan ijobiy munosabatini shakllantirish: logoped bola bilan ishonchli munosabatlar o'rnatishi, uni o'ziga jalb qilishi, uni

logopedik xonaga moslashtirishi, uning mashg'ulotlarga qiziqishini va logoped bilan shug'ullanish istagini uyg'otishi kerak. Bolalarda ko'pincha uyatchanlik, tortinchoqlik, o'zidan katta yoshdagi begona shaxslar bilan uchrashishdan qo'rqish kabi holatlar namoyon bo'ladi. Shu o'rinda logoped bolaga nisbatan xushmuomala, xayrixohlik kayfiyatida bo'lishi, mashg'ulotlarda rasmiylikdan va qattiqqo'llikdan qochishi kerak.

Logopedik mashg'ulotlarga bo'lgan munosabatni hamda ixtiyoriy faoliyatni shakllantirish muhim vazifalardan biri sanaladi. Bola mashg'ulotda o'zini tutish qoidalarini o'rganishi, logopedning ko'rsatmalariga rioya qilishi va muloqotda faol ishtirok etishi kerak.

Tayyorgarlik bosqichining vazifalariga ixtiyoriy diqqatni, xotirani, aqliy operatsiyalarni, ayniqsa, analitik operatsiyalarni, taqqoslash va xulosa chiqarish operatsiyalarini rivojlantirish kiradi.

Maxsus logopedik vazifalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: tovushlarni tanib olish va farqlash qobiliyatlari hamda artikulyatsion ko'nikma va malakalarni shakllantirish.

Dislaliya shakliga qarab, bu vazifalar parallel yoki ketma-ket hal qilinishi mumkin. Artikulyar fonematik hamda artikulyar fonetik dislaliyada agarda chuqur idrok buzilishlari bo'lmasa bu vazifalar parallel olib boriladi. Retseptiv qobiliyatlarni shakllantirish orqali tovushlar tahlili hamda o'z talaffuzi ustidan nazorat qilishni rivojlantirish mumkin. Funksional dislaliyaning akustiko – fonematik shaklida logopedik ishning asosiy vazifasi saqlangan funksiyalar asosida tovushlarni tanib olish va farqlash ko'nikmalarini shakllantirishdan iboratdir.

Ushbu vazifani hal qilmasdan, tovushlarning to'g'ri talaffuzini shakllantirishga erishib bo'lmaydi. Tovushni to'g'ri talaffuzi ustidagi ish muvaffaqiyatli kechishi uchun bola tovushni to'g'ri talaffuzini eshitishi kerak, chunki eshitish tovushlardan to'g'ri foydalanishni tartibga soluvchi vositadir.

Dislaliyaning aralash va kombinatsiyalangan shakllari ustida ishlanganda retseptiv qobiliyatlarni rivojlantirish bo'yicha ishlar artikulyar bazani shakllantirishdan oldin amalga oshiriladi. Ammo fonematik idrokning qo'pol buzilishlarida retseptiv qobiliyatlarni rivojlantirish bo'yicha ishlar artikulyatsion ko'nikma va qobiliyatlarni shakllantirish jarayonida ham parallel ravishda amalga oshiriladi. Nutqiy tovushlar idrokini shakllantirishga qaratilgan ishlar mavjud nuqson xususiyatini inobatga olgan holda olib boriladi. Bunda ba'zi hollarda ishning asosiy mazmuni fonematik idrokni shakllantirish va eshitish nazoratini rivojlantirishni talab etsa, yana ba'zi hollarda fonematik idrok va tovush tahlili operatsiyalarini rivojlantirish tashkil etadi. Uchinchi holatda esa, eshitish nazoratini ongli harakat sifatida shakllantirish bilan cheklanishimiz mumkin.

Bunda quyidagi qoidalarni hisobga olish kerak:

Nutqiy tovushlarini ongli ravishda tanib olish va farqlash qobiliyati. Bu bolaning o'z nutqiga bo'lgan munosabatini qayta qurishni, uning e'tiborini tovushning ilgari u bilmagan, me'yoriy talaffuzni hosil qiluvchi tomonlariga yo'naltirishni talab qiladi. Bola bu malakalarni



o'zi mustaqil o'zlashtira olmasligi mumkin, shuning uchun tovush tahlili ustida maxsus ishlash kerak bo'ladi.

Nutqning boshlang'ich birliklari so'zlar bo'lishi kerak, chunki nutqiy tovushlar faqat so'z tarkibida mavjud bo'lib, ular tahlil paytida maxsus operatsiya bilan ajratiladi. Shundan keyingina ular mustaqil birliklar sifatida ishlashi va bo'g'in zanjirlarining bir qismi sifatida va alohida talaffuzda kuzatilishi mumkin.

Tovushlar analizi va sintezi ustida ishlash bolada fonemalarni ongli ravishda tanib olish va farqlash ko'nikmalarini shakllantiradi, bunda ish bola to'g'ri talaffuz qilayotgan tovushlar qatnashgan nutqiy materiallar bilan ishlashdan boshlanadi. Bola so'zdagi u yoki bu tovushni tanib olishni, uni so'zda tovushlar orasidagi o'rinni aniqlashni, birini boshqasidan ajratishni o'rgatgandan so'ng, biz ishlash jarayonida shakllangan ko'nikmalarga tayanib, to'g'ri talaffuz qilinayotgan tovushlar asosidagi topshiriqlarimizni murakkablashtirishimiz mumkin. Bolaning noto'g'ri talaffuzi uni chalg'itmasligi uchun noto'g'ri talaffuz qilinayotgan tovushlar idroki ustida ishlashimiz kerak. Buning uchun tovushlar tahlili vaqtida bolaning og'zaki nutqini cheklashimiz va butun diqqatini berilayotgan materialni eshitish idrokiga qaratishimiz lozim bo'ladi.

O'z talaffuzini me'yoriy talaffuz bilan solishtirish zarurati tug'ilganda keyingi mashg'ulotlarda ishlash mumkin.

Fonematik dislaliyada noto'g'ri shakllangan artikulyatsion holatni (harakatni) tuzatish hamda yetishmayotgan artikulyatsiya harakatlarini shakllantirish kerak. Agar tovush talaffuz qilish usuli yoki talaffuz qilish joyidagi buzilish natijasida noto'g'ri talaffuz qilinsa, ikkala usulni ya'ni ham noto'g'ri shakllangan artikulyatsion holatni (harakatni) tuzatish ham yetishmayotgan artikulyatsiya harakatlarini shakllantirishni qo'llash zarur.

Funksional dislaliyada tovushlarning artikulyatsion bazasini shakllantirish mexanik dislaliyaga qaraganda qisqaroq vaqt ichida amalga oshiriladi. Mexanik dislaliyada artikulyar tuzilmani shakllantirishdan oldin artikulyatsiya organlarining me'yoriy tovush talaffuzi holatidagi akustik effektni aniqlashga yordam beradigan ishlarni bajarish kerak.

Kerakli artikulemalarni shakllantirish jarayoni ixtiyoriy va ongli ravishda amalga oshiriladi: bola kerakli artikulema holatini hosil qilishni va to'g'ri bajarilishini nazorat qilishni o'rganadi. Kerakli harakatlar birinchi navbatda ko'ruv taqidi orqali shakllanadi: oyna oldida logoped bolaga tovushning to'g'ri artikulyatsiyasini ko'rsatadi, harakatlar ketma-ketligini va qanday bajarish kerakligini tushuntiradi, uni takrorlashga taklif qiladi. Ko'ruv nazorati ostida bir nechta urinishlar natijasida

bola kerakli holatga erishadi. Agarda bola kerakli artikulyatsion holatni egallashda qiynalsa, logoped shpatel yoki zond bilan yordam berishi mumkin. Kerakli artikulyatsion holat mustahkamlangandan so'ng, siz bolaga ko'ruv nazoratisiz og'zaki ko'rsatmalar asosida harakat qilishni taklif qilishingiz mumkin. Keyinchalik bola kinestetik sezgilar orqali artikulema bajarilishining to'g'riligini tekshirib boradi. Artikulyatsiya, agar u aniq bajarilsa va ko'ruv nazoratini talab qilmasa, o'zlashtirilgan hisoblanadi.

Logoped bolaning topshiriqni bajarishi jarayonida kerakli tovushni talaffuz qilish uchun to'g'ri artikulyatsion pozitsiyani tanlaganligini tekshiradi. Buning uchun u boladan artikulyatsion holatni o'zgartirmasdan nafas olishni so'raydi. Kuchli nafas chiqarish bilan kuchli shovqin paydo bo'ladi. Agar shovqin kerakli ovozsiz undoshning akustik effekti mos kelsa, unda poza to'g'ri olingan bo'ladi. Agar kerakli holat hosil bo'lmasa, logoped boladan artikulyatsiya a'zolari holatini biroz o'zgartirish (tilni biroz ko'tarish, tushurish, oldinga chiqarish yoki ichkariga tortish)ni so'raydi va kuchli nafas chiqarish qaytariladi. Kerakli pozitsiyani izlash ijobiy natija olinmaguncha amalga oshiriladi.

Aksariyat hollarda, bola shovqinni tinglab, me'yoriy tovush talaffuzi holatini topadi va hatto uni mustaqil ravishda nutqda qo'llashga harakat qiladi.

Dislaliyada artikulyatsion apparat organlarida qo'pol buzilishlar bo'lmaganligi sababli artikulyatsion mashqlarning kompleks qo'llanilishiga ehtiyoj qolmaydi, faqatgina rivojlanish jarayonida bolada shakllanmagan alohida nutqiy harakatlar ustida ish olib boriladi, buning natijasida kerakli artikulemalar tez hosil bo'ladi.

Shunday qilib, artikulyatsion bazani shakllantirish, fonematik idrokni rivojlantirish, turli tovush artikulemalarini hosil qilish orqali bolani tovushlarni me'yoriy talaffuziga tayyorlab olamiz. Bu bosqichning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi bola nutqiga tovush qo'yish, mustahkamlash va farqlash jarayonlarining tezlashishiga hamda unda mustaqil mulqot ko'nikmalarining rivojlanishiga olib keladi.

Adabiyotlar

1. Ayupova M.Yu. Logopediya O'zbekiston faylasuflar Milliy jamiyati. – T.: 2007.
2. Волкова Л.С. Логопедия – М.: Владос. 1998.
3. Мо'minoва Л., Ayupova M.Yu. Logopediya – T.: O'qituvchi 1993.
4. Филичева Т.Б., Чевелева Н.А. Логопедическая работа в специальном детском саду, 1987.

“BARKAMOL AVLOD” MAKTABLARIDA BOLALARNI IJODIY RIVOJLANTIRISH KO'NIKMALARI

D.T.Po'latova, Al-Buxoriy universiteti dotsenti

В данной статье представлена информация о творческой деятельности по семи направлениям кружков, организованных в центрах «Баркамол авлод» и навыках творческого развития детей, а также представлен зарубежный опыт и психологические особенности творческого развития ребенка.

Ключевые слова и понятия: внешкольное образование, творческие способности, творческое развитие, кружки, гармоничное развитие, ремесло.

This article provides information about the creative activity in seven areas of circles organized in the Barkamol Avlod centers and the skills of the creative development of children, as well as foreign experience and psychological characteristics of the creative development of the child.

Key words and concepts: out-of-school education, creative abilities, creative development, circles, harmonious development, craft.

Xalq ta'limi tizimidagi “Barkamol avlod” bolalar maktablari faoliyatiga nazar tashlar ekanmiz, undagi yetti yo'nalishda olib borilayotgan to'garaklar faoliyati bolalarning ijodiy rivojlanishida katta ahamiyatga ega ekanini ko'ramiz. Ushbu tizimning huquqiy va

tashkiliy asoslarini takomillashtirish, yoshlar ta'lim-tarbiyasi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratishga qaratilgan kompleks chora tadbirlarni o'z ichiga olgan beshta tashabbus, “Xalq ta'limi tizimidagi maktabdan tashqari ta'lim samaradorligini tubdan oshirish chora-tadbirlari



to'g'risida" 2019 yil 30 sentyabrda PQ-4467-son qarori ijrosini ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2021 yil 27 may kuni "Maktabdan tashqari ta'lim tizimini takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi 331-sonli qarori qabul qilindi. Unga ko'ra "Barkamol avlod" respublika bolalar maktabining tuzilmasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar, shuningdek, tuman (shahar) "Barkamol avlod" bolalar maktablarining namunaviy tuzilmalari, "Barkamol avlod" bolalar maktablari to'g'risidagi nizom, Respublika "Bolalar kutubxonasi"ning tuzilmasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar "bolalar kutubxonalari"ning namunaviy tuzilmasi, "Bolalar kutubxonalari" to'g'risidagi nizom tasdiqlandi.

Xalqimizda "Ta'lim va tarbiya beshikdan boshlanadi", degan hikmatli ibora bor. Faqat ma'rifat insonni kamolotga, jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi. Shu sababli mamlakatimizda ta'lim sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta'lim tizimi prinsipiga asoslangan, bola tug'ilganidan boshlab, 30 yoshgacha bo'lgan davrda uni har tomonlama qo'llab quvvatlaydigan, hayotda munosib o'rin topishi uchun ko'mak beradigan, yaxlit va uzluksiz tizim yaratishga harakat qilinayotgani bejiz emas [1].

Maktabdan tashqari ta'lim tizimida yetti yo'nalishda faoliyat yuritayotgan to'garaklar bola rivojlanishining katta ehtiyojlarini to'ldiradi. Bola shaxs sifatida namoyon bo'lar ekan, u o'zining qiziqishi, qobiliyati, aqliy jihatdan rivojlanganlik darajasi bilan boshqalardan farq qiladi. Bolaning shaxs sifatida rivojlanishi hamda kamolga yetishi rivojlanishning umumiy qonuniyatlarini, rivojlanish jarayoniga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash bilan belgilanadi. Demak, bola shaxsining rivojlanishida faoliyatning o'rni va ahamiyati beqiyos.

Rivojlanish nima?

Rivojlanish – shaxsning jismoniy, aqliy va boshqa xislatlarning takomillashuvini namoyon etadigan jarayon bo'lib, bunday xislatlar tug'ma, ba'zilar keyinchalik erishilgan bo'ladi [2].

Bolaning barkamol inson bo'lib shakllanishida aniq maqsad asosida tashkil etilgan xatti-harakat, qiyinchilik va muammolarni yengib o'tishga bo'lgan kuch va motivatsiya muhim ahamiyatga ega. "Barkamol avlod" bolalar maktablarida tashkil etilgan yetti yo'nalishdagi to'garaklar bolalarning ana shu qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Bu to'garaklar bolalarning yosh xususiyatlariga mos tarzda belgilanib berilgan. "Barkamol avlod" bolalar maktabiga jalb qilinadigan bolalar yoshi 6 yoshdan 18 yoshgachani qamrab oladi. 7 ta yo'nalishdagi to'garaklar mana shu davrdagi bolalarning asosiy hayotini o'z ichiga qamrab oladi. Madaniyat va san'at yo'nalishidagi to'garaklarga asosan 6-18 yoshgacha bolalarning hammasi jalb etiladi. Rejissyorlik, jurnalistika va notiqlik to'garagiga 6-10 yoshli bolalar jalb etilmaydi. 10-14 yoshgacha davrdagi bolalar bu yo'nalishning har qanday to'garak a'zosi bo'lishi mumkin. 14-18 yoshgacha bolalar uchun esa tasviriy san'at to'garagiga zaruriyat bo'lganda ota-onalar, o'quvchilar talabidan hamda zarur shart-sharoitlar, imkoniyatlar mavjud bo'lganda Xalq ta'limi vazirligi bilan kelishgan holda tashkil etishga ruxsat beriladi.

Texnika, konstruktorlik va modellash yo'nalishidagi to'garaklarning hammasiga ham 6-10 yoshli bolalar jalb etilmaydi. Chunonchi, "Aviamodel", "Radiotexnika, elektronika va aloqa", "Yosh dasturchi (Scratch, Python)", "Yosh dasturchi (Java, Unity 3D modellash)", "Kompyuter muhandisi", "Kompyuter dizayn va grafikasi", "Kompyuter laboratoriyasi", "Ma'lumotlar bazasi ma'muri", "Foto va kompyuter dizayneri", "Yosh fotohavaskor", "Yosh video-havaskor" kabi to'garaklar. 10-14 yoshli bolalar barcha to'garaklarga jalb etiladi. "Kompyuter muhandisi", "Ma'lumotlar bazasi ma'muri" to'garaklari zarur hollardagina tashkil etilishi mumkin. 14-18 yoshlardagi bolalar uchun "Yosh fotohavaskor", "Yosh arxitektor" to'garaklari zarur hollarda tashkil etiladi.

Jismoniy tarbiya va sport yo'nalishdagi to'garaklarga barcha yoshdagi bolalar jalb etiladi.

Hunarmandchilik va qo'l mehnati to'garaklarini tahlil etadigan

bo'lsak, bu yo'nalishdagi barcha to'garaklar bolalar uchun tashkil etiladi? ammo ba'zi to'garaklar bola yoshiga mos kelmasligi mumkin. Shulardan, "Yosh duradgor" to'garagi 6-10 yoshli bolalar uchun zarur holatda tashkil etilishi mumkin. 10-14 yoshli bolalar uchun "Mayda plastika" to'garagi zarur holda tashkil etiladi. "Kulolchilik" to'garagi 14-18 yoshli bolalar uchun zarur holda tashkil etiladi, bu yoshda bolalar "Mayda plastika", "Kviling" to'garagiga jalb etilmaydi.

6-10 yoshli bolalar Turizm va ekologiya to'garagi yo'nalishidagi to'garaklarning "Yosh o'lkashunos va sayyoh, yosh ekskursovod", "Floristika va fauna", "Karving", "Landshaft dizayn", "Atrof-muhit muhandisi (Injener-ekolog)" turiga jalb etilmaydi. Bu yo'nalishdagi barcha to'garaklar 10-14 yoshli bolalar uchun mumkin bo'ladi.

Xorijiy tillar to'garagiga barcha yoshdagi bolalar jalb etiladi.

To'garaklar maktabdan tashqari ta'lim tizimining asosiy mazmunini tashkil etadi. Shunday ekan to'garaklarning sifatli, zamon talablari asosida tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. To'garak mashg'ulotlari o'quvchilar jamoasi bilan olib boriladiki, uning mazmunli bo'lishi va o'quvchilarning faolligi to'garak rahbarining oldiga qo'ygan eng oliy maqsadi bo'lishi lozim. Har bir to'garak namunali tashkil etilib, o'quvchida motivatsiya hosil qilinishiga erishilishi muhim. To'garakning namunali tarzda rejalashtirilishi to'garak rahbarining vazifasidir.

Bola ruhiyatidagi jarayonlar, ya'ni diqqat va xotira darajasi, tafakkur xususiyatlari, so'z boyligi hamda nutqning rivojlanganlik darajasiga taalluqlidir. Shaxs rivojlanishida irsiyatning ham muhim o'rni borki, albatta bolaning kamol topishida uning poydevor ekanini unutmashimiz kerak.

Irsiyat – bu ota qoni yoki ajdodlarga xos bo'lgan biologik xususiyat va o'xshashliklarning nasl (bola)ga o'tish jarayoni [2].

Boladagi iste'dod alomatlar, tafakkur va nutqi ravonligi ham nasldan naslga o'tishi tabiiy holat. Iste'dodli bola nasldan o'tgan iste'dodini oilada rivojlantirishi va bu uchun zarur muhitning yaratilgan bolaning ijodiy rivojlanishi uchun muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra bola iste'dodining ro'yobga chiqishi va rivojlanishi uchun manba bo'lgan layoqat bilan tug'iladi. Ana shu layoqat u tarbiya topayotgan oilada anglanadi va e'tibor beriladi. Agar bola tarbiya topayotgan muhit uning layoqatini uyg'otishga turtki bo'la olsa u rivojlanib o'z yutug'ini, natijasini ko'rsatadi. Agarda muhit aksincha, bola layoqatini yuzaga chiqarish uchun yetarlicha bo'lmasa bunday layoqat o'zining mag'lubiyatini ko'rsatishi ham mumkin bo'ladi.

Muhit nima?

Muhit – bu shaxsning shakllanishiga ta'sir etuvchi tashqi voqea hodisalar majmui. "Muhit" tushunchasi o'zida geografik-hududiy, ijtimoiy va mikromuhit (oila) xususiyatlarini ifoda etadi. Mikromuhit o'zida qisman ijtimoiy muhit qiyofasini aks ettiradi. Mikromuhit, bu ijtimoiy muhitning bir qismi bo'lib, oila, maktab, do'stlar, tengqurlar, kishilar va shu kabilarni o'z ichiga oladi [2].

Har doimgidek oila muhiti bola shaxsining rivojlanishida muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ota-ona bolaning iste'dodini aniqlab "Barkamol avlod" bolalar maktabiga yetaklab keluvchi shaxslar. Lekin bu maktablarning faoliyati va targ'iboti pedagoglar zimmasidagi mas'uliyatli vazifa. Bola iste'dodini rivojlantirishga yo'naltirilgan ushbu maskan keyingi yillarda xalq ta'limi tizimida o'ziga xos munosib o'ringa ega bo'lib bormoqdaki, bu maktablar faoliyati nafaqat umumta'lim maktablari hamkorligi faoliyati bilan kifoyalanadi, balki mahalla, oila, qo'shimcha xususiy sektorlar va oliy ta'lim muassasalari mazmuni bilan ham chambarchas bog'lanib bormoqda.

Bola shaxsining rivojlanishi uchun faol kunlik harakat zarurligini uning ijtimoiy munosabatlarda faol qatnasha olishida ko'rishimiz mumkin. Atrof muhitda uning bilish qobiliyati rivojlanadi, tafakkur qilish darajasi yuksaladi. Shu sababli odam faoliyati uning rivojlanishi uchun asos bo'ladi. Pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirilgan har qanday faoliyat – o'yin, mehnat, o'qish, sport va boshqalar shaxsning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.



Barkamol avlod bolalar maktablarida bolaning ijodiy rivojlanish ko'nikmalari muntazam ravishda shakllanib boradi. Bolaning ahloqiy va ruhiy kamoloti rivojlanib borar ekan bir qancha bosqichlarni bosib o'tadi. Bola har yoshda har xil psixik xususiyatga ega bo'ladi, bunda yosh xususiyatlarni hisobga olib individual yondashish lozim. Bola xususiyatga moslashish emas, balki shu yosh davrida bola imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etmoq kerak.

Bola ta'lim-tarbiyasida buyuk mutafakkirlarning qator yozib qoldirgan fikrlari ma'naviyatimizni uzluksiz boyitib boradi. Jumladan Fitratning "Rahbari najot" asari ta'lim-tarbiya masalalariga qaratilgan manba sifatida o'rganilgan. Asarda oila, bola tarbiyasi, axloq-odob mavzulari keng o'rin olgan. U aytadiki, "Agar har bir ota o'z farzandining badbaxt bo'lishini xohlamasa, uni bu maydonning g'olibi qilib tarbiyalashi kerak. Farzandingizni jismoniy, aqliy, ruhiy tomondan barkamolikka yetkazing va jamiyatning qobil a'zosiga aylanishi uchun g'amxo'rlik qiling. "Bolalarni barkamol qilib" yetkazish uchun uning tarbiyasiga faqat oilagina javobgar bo'lmasdan, butun qavm a'zolari javobgardirlar, chunki yoshlar har tomonlama barkamol inson bo'lib tarbiyalansa, qavmning kelgusi taraqqiyotida katta ahamiyatga ega bo'ladi [4].

Fitrat iqtidorni inson uchun zarur ekanligini, u mana shu bilimi va aqli bilan dunyodagi barcha mahluqotlardan ham ustun turishini, shuning uchun u doim bilim olishga intilishi kerakligini aytib o'tadi.

Forobiy inson kamolotga yolg'iz o'zi erisha olmasligini, u boshqalar bilan aloqada bo'lishi, ularning ko'magiga ehtiyojmand ekanligini ta'kidlaydi. Odam narsa-hodisalarni o'zicha bila olmaydi? unga albatta ustoz kerakligini aytib o'tadi.

Ta'lim – insonga o'qitish, tushuntirish asosida nazariy bilim berish; tarbiya – muayyan hunarni egallash uchun zarur bo'lgan axloq normalari va amaliy malakalarni o'rgatishdir, deydi olim. Ta'lim faqat so'z va o'rgatish bilangina bo'ladi. Tarbiya esa, amaliy ish, tajriba bilan, ya'ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalardan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga berilgan bo'lish, o'rganishdir [4].

Forobiy musiqashunos ham bo'lib, u o'zining "Musiqa haqida katta kitob" asari orqali musiqa ilmini nazariy, amaliy jihatdan yoritib, inson axloqini tarbiyalovchi, salomatligini, asablarini mustahkamlovchi vosita deb qargan.

Beruniy fikricha, axloqiylik yaxshilik va yomonlik o'rtasida namoyon bo'ladi, mana shu ikki sifat insonning xulq atvorini belgilab beruvchi mezondir, deydi. Inson kamolotida uch narsa – irsiyat, muhit, tarbiya muhimligini ta'kidlaydi. Beruniy nazarida ma'rifat, san'at va amaliyot asosiy o'rinni tutadi.

Abu Ali ibn Sino ta'lim-tarbiya sohalarida ijod etgan va o'zining dunyoga mashhur yirik asarlari bilan iz qoldirgan. U o'zining asarlarida

kamolotga erishishning birinchi mezoni sifatida ma'rifatni egallashni nazarda tutadi. U ilm-fanni insonga xizmat qilishi, shuningdek, tabiat qonunlarini avlodlarga yetkazishi kerakligini isbotlaydi. Bu maqsadga yetishish uchun inson qiyinchiliklardan qo'rqmasligi zarur, deydi u: "Ey, birodarlal! Odamlarning botiri mushkulotdan qo'rqmaydigan, faqat haqiqatni bilish uchun harakat qiladigan bo'ladi", deydi. Bilimsiz kishilar johil bo'ladi, ular haqiqatni bila olmaydilar, deb ularni yetuk bo'lmagan kishilar qatoriga qo'shadi. Bunday kishilardan ilmiy fikrlarni sir tutish kerakligini ta'kidlaydi. Bolani maktabda o'qitish va tarbiyalashda yengil-yelpi bilim olish emas, balki har tomonlama chuqur va mustahkam bilim olish zarurligini tushuntiradi. U bolani tarbiyalashda va bilim berishda quyidagilarga e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlaydi:

- bolalar bilan muomalada bosiq, jiddiy bo'lish;
- berilayotgan bilimning o'zlashtirilayotganiga e'tibor berish;
- ta'limda turli metod va shakllardan foydalanish;
- mashg'ulotlarga qiziqitira olish;
- bilimlarni bolalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berish;
- har bir so'zning bolalar hissiyotini uyg'otish darajasida bo'lishiga erishish zarur.

Ibn Sino inson kamolotining muhim axloqiy jihatlari tahlil etadi va har biriga ta'rif beradi. Masalan, adolatni ruhiy lazzatning bosh mezoni sanaydi. Inson qanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo'ladi, yomon illatlardan o'zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi olim [4].

Albatta, barkamol avlod tarbiyasi g'oyasi ham milliy, ham umuminsoniy xarakterga ega bo'lib, ma'naviyat va ma'rifatga, ezgulik va yuksaklikka olib boruvchi komillik sari yo'ldir. Insoniyat paydo bo'libdiki, tarbiya masalasi kishilar, oilalar, jamoalar, davlatlar oldida muhim muammo bo'lib kelmoqda va ular bir qancha yo'llar, vositalar bilan turlicha shakllarda, uslublarda amalga oshiriladi. Yangi O'zbekistonning barkamol avlod bolalari kelajak ustunini shunday mustahkam va viqorli qurishlari barobarida ko'rkam tarbiya va iqtidor sohiblari bo'lishdek sifatga ega bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Sh.Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: "O'zbekiston" nashriyoti. 2021.
2. J.Xasanboyev, X.A.To'raqulov, I.Sh.Alqarov, N.O'Usmanov. Pedagogika "Noshir" – T.: 2011.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 27 maydagi "Maktabdan tashqari ta'lim tizimini takomillashtirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi 331-sonli qarori.
4. A.Zununnov. Pedagogika tarixi. "Sharq" nashriyoti. – T.: 2004.

INKLYUZIV TA'LIM SHAROITIDAGI UMUMTA'LIM MAKTABDA LOGOPED FAOLIYATINING XUSUSIYATLARI

S.K.Shoaxmedova, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim fakulteti "Logopediya" kafedrasi o'qituvchisi

В данной статье освещены вопросы организации деятельности логопеда в общеобразовательной школе, организованной в условиях инклюзивного образования, а также обосновывается значение диалоговых и компьютерных технологий, а также модульной системы в планировании коррекционной работы.

Ключевые слова и понятия: дети с особыми потребностями, логопед, инклюзивное образование, образовательные технологии, нарушения речи.

This article highlights the issues of organizing the activities of a speech therapist in a general education school organized in an inclusive education environment, and also substantiates the importance of interactive and computer technologies, as well as a modular system in planning correctional work.

Keywords and concepts: children with special needs, speech therapist, inclusive education, educational technologies, speech disorders.



Alohida yordamga muhtoj bolalar va ularning normal rivojlanayotgan tengdoshlari uchun inklyuziv ta'lim amaliyotini joriy etish ta'lim tizimini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Bu sog'lig'i yomon, irsiy kasalliklar va boshqa sog'lig'i cheklangan bolalar tug'ilishining ko'payishi, shuningdek, ota-onalarning ish bilan bandligi va yashash joyi yaqinida maxsus bolalar bog'chasining yo'qligi bilan bog'liq. Ko'pincha ota-onalar o'z farzandlarining muammosini muhim deb bilishni va qabul qilishni, mutaxassislar bilan ishlashni xohlamaydilar. Amaldagi qonunchilik oddiy ta'lim maskanlarida inklyuziv ta'limni tashkil etishga imkon beradi.

Inklyuziv ta'lim – nafaqat rivojlanish muammolari, balki ma'lum bir ijtimoiy guruhga mansub bo'lgan barcha bolalarning ehtiyojlari va qobiliyatlarini, shuningdek, jismoniy rivojlanishini hisobga oladigan zamonaviy ta'lim tizimi. Inklyuziv ta'limning ma'nosi shundaki, bola tizimga emas, ta'lim tizimi bolaga moslashadi. Bilim barcha bolalar tomonidan, qoida tariqasida, normal va "maxsus"ga bo'linmagan holda olinadi. Ushbu ta'limda ko'pincha o'qitishning zamonaviy yondashuvlari qo'llaniladi, moslashtirilgan umumiy ta'lim dasturlari, shakllari, o'qitish va tarbiyalash usullari, imkoniyati cheklangan bolalarning ko'nikmalari, ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashtiriladi. Alohida yordamga muhtoj bo'lgan bolalar to'liq kun yoki kunning bir qismida guruhda bo'lishlari va individual dastur bo'yicha o'qishlari mumkin.

Shunday qilib, alohida yordamga muhtoj bolalarni tarbiyalashda maxsus shart-sharoitlarni yaratish logopedik yordamini o'z ichiga oladi, uning maqsadi, boshqa chora-tadbirlar qatorida, bolalar nutqidagi nuqsonlarni aniqlash, o'quvchining muloqotini yaxshilash va tuzatish, og'zaki va yozma nutqni shakllantirishdir. Inklyuziv ta'lim tizimida logoped ta'lim muassasalaridagi inklyuziv ta'lim guruhi asosiy mutaxassislaridan biri hisoblanadi. Qo'shimcha ta'lim xizmati sifatida tashkil etilgan logopedik yordam zamonaviy ta'lim muassasasi faoliyatiga qo'shilishning o'ziga xos namunasidir.

Inklyuziv ta'lim sharoitida logopedning faoliyati bir qator xususiyatlarga ega

1. Eng avvalo, korreksion ishlarini boshlashdan oldin, logoped, oddiy o'quvchilar misolida bo'lgani kabi, har tomonlama maxsus ko'rikdan o'tkazish orqali, maxsus usullardan foydalangan holda bolada nutq faoliyatining buzilishi xususiyatini aniqlaydi.

2. Logoped diagnostikasi asosida boshqa mutaxassislar bilan birgalikda bolaning xususiyatlarini hisobga olgan holda, individual rivojlanish rejasini shakllantiriladi, ta'lim yo'nalishi aniqlanadi, alohida ta'limga muhtoj bolalarning ta'lim olishdagi orqada qolish sabablarini bartaraf etish yoki oldini olish bo'yicha strategiya va chora-tadbirlar ishlab chiqiladi.

3. Logopunktida logoped ishining o'ziga xos xususiyatlari turli toifadagi alohida ta'limga muhtoj bolalarga yordam berishni o'z ichiga oladi va bolaning shaxsiyatini, uning salbiy va ijobiy tomonlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi, ya'ni sog'lom analizatorlardan kompensatsiya jarayonida foydalaniladi.

4. Logopedik ishning diqqat markazi doimo nutqning eng ko'p jarohatlangan komponenti bo'lib qoladi. Masalan, alaliyada - lug'at, eshitish nuqsonida – fonematik idrok, dizartriyada – tovushlar talaffuzi va boshqalar.

5. Nutqni rivojlantirish bosqichlariga qarab, logoped o'zining maqsadli uslubiy usullarini o'zgartirishi kerak. Bunday holatda modulli rejalashtirishdan foydalanish mumkin. Masalan, III darajali NTR 6-7 yoshli bolalar uchun korreksion va rivojlantiruvchi ta'limni rejalashtirish uchta moduldan iborat:

1. Nutqning fonetik tomonini shakllantirish.
2. Leksik va grammatik tasavvurlarni takomillashtirish.
3. Tovush - bo'g'inlarni tahlil qilish va sintez qilish ko'nikmalarini rivojlantirish, savodxonlikka o'rgatish.

Ushbu yondashuvning qulayligi shundaki, agar bola biron bir vazifani osonlikcha uddalasa, unda ushbu mavzuni o'rganish uchun soatlar sonini qisqartirish va murakkabroq vazifani bajarish uchun vaqtini ko'paytirish mumkin. Bolalar nutqini rivojlantirishdagi

kamchiliklarga ko'proq e'tibor qaratilayotganligi sababli, korreksion-logopedik mashg'ulotlar davomiyligi kamayadi.

Alohida yordamga muhtoj maktab o'quvchilarining aksariyatida idrok, diqqat, xotira, tafakkur, motor va sensor funksiyalarning rivojlanishida muammolar mavjud. O'quvchilarni qiziqitirish uchun nostandart yondashuvlar, individual dasturlar, innovatsion kompyuter texnologiyalari kerak. Maktab logopedi o'z faoliyatida quyidagi texnologiyalardan foydalanishi mumkin.

Dialogli ta'lim - bu ta'lim jarayonida bolalar o'z fikrlarini ifoda etishni, savollarga to'g'ri tuzilgan jumlar bilan javob berishni, shuningdek, mustaqil ravishda aniqlovchi savollarni berishni o'rganishiga yordam beradi.

Informatsion-kompyuterli ta'lim - kompyuter dasturlaridan foydalanish nutq terapiyasi mashg'ulotlariga qiziqishni oshirish, bolaning motivatsiyasini qo'llab-quvvatlash, uni yangi bilimlarni olishga qiziqitirish va uning atrofidagi jamiyatda o'z o'rnini topishga yordam beradi. Logopunktga borayotgan bolalarda savodxonlikni normal rivojlanayotgan tengdoshlariga qaraganda ancha qiyin o'zlashtirishi sababli, logoped bunday bolalarda yozma nutqni takomillashtirish istagini uyg'otishi va saqlab turishi kerak. Masalan, har xil turdagi kompyuter o'quv o'yinlaridan foydalanish bolaning nutqdagi qiyinchiliklariga hissiy munosabatini o'zgartirishga imkon beradi va matn muharrirlaridan foydalanish zerikarli takroriy ko'chirish muammosini, yo'l qo'yilgan xatolarni tez va izziz bartaraf etish mumkin bo'ladi. Klaviatura bilan ishlashda bolalarda fazoviy mo'ljallash qobiliyati rivojlanadi va samarali ishlash uchun o'quvchi o'qituvchining ko'rsatmalarini diqqat bilan tinglashi va bajarishi kerak, bu esa eshitish idrokini va xotirani rivojlantiradi. Natijada vazifani bajarish jarayonida o'quvchilarda diqqatni jamlash va taqsimlash funksiyalari takomillashadi. Multimedia taqdimotlari mashg'ulotga vizual effekt beradi, motivatsion faollikni oshiradi, logoped va bola o'rtasidagi to'siqlarni bartaraf etadi. Animatsiyalardan foydalanish korreksion-jarayonini qiziqarli va ifodalil qiladi.

Alohida yordamga muhtoj o'quvchilar nutqidagi kamchiliklarni samarali va vaqtini tejagan holda bartaraf etish uchun quyidagi usullardan foydalanish maqsadga muvofiq:

1. Vazifalarni bajarishda signal kartalaridan foydalanish (bular plus yoki minus belgilari tasvirlangan kartalar bo'lishi mumkin; harflar tasvirlangan kartalar; turli rangdagi doirali kartalar). O'quvchilarning turli topshiriqlarni bajarish jarayonida istalgan mavzuni o'rganishda yoki ularning bajarilishining to'g'riligini baholashda kartalardan foydalanish mumkin. Ularning qulayligi va samaradorligi shundan iboratki, har bir bolaning faoliyat natijasi darhol ko'rinadi.

2. Topshiriqni bajarishda, krossvord yechishda va hokazolarda doskadagi qo'shimchalardan (harf, so'z) foydalanish. Bolalar ushbu turdagi topshiriqni bajarish jarayonida (kartalarini doskaga yopishtirish uchun ular savolga to'g'ri javob berishlari yoki taklif qilingan vazifani boshqalarga qaraganda yaxshiroq bajarishlari kerak) raqobat ularda korreksion-rivojlantiruvchi jarayonga qiziqishni oshiradi.

3. Xotira tugunchalari (mavzuni o'rganishning asosiy g'oyalarini, eslab qolish kerak bo'lgan xulosalarni yig'ish, yozib olish va doskaga osib qo'yish). Ushbu texnikadan mavzuni o'rganish oxirida mustahkamlash, umumlashtirish; materialni o'rganish jarayonida vazifalarni bajarishda yordam berish uchun foydalanish mumkin.

4. Darsning ma'lum bir bosqichida materialni yumilgan ko'zlar bilan idrok etish. Dars davomida bolalarning hissiy holatini o'zgartirish uchun, bolalarni tinchlantirish va faollikni talab qiluvchi mashg'ulotlardan so'ng (jismoniy tarbiya darsidan keyin), qiyin vazifani bajargandan so'ng foydalaniladi.

5. Logopedik mashg'ulotlarda kineziologik mashqlardan foydalanish. Kineziologik usullari bolaning xotirasini, diqqatini, nutqini, fazoviy tasavvurlarini, qo'l va umumiy motor ko'nikmalarini yaxshilash, charchoqni bartaraf etish, ixtiyoriy nazorat qilish qobiliyatini oshirishi mumkin. Bu turdagi mashqlar stressga chidamliligini oshiradi, miya yarim sharlari ishini sinxronlashtiradi, aqliy faoliyatni, xotirani va diqqatni yaxshilaydi, o'qish va yozish



jarayonini osonlashtiradi. Mashqlar to'plamiga quyidagilar kiradi: nafas olish mashqlari, ko'z mashqlar, tana mashqlari, qo'l motorikasini rivojlantirish uchun mashqlar, relaksasiya mashqlari va massaj.

6. Refleksiyaning faol usullari. Logopedik mashg'ulotlarda, alohida yordamga muhtoj o'quvchilar bilan ishlashda, kayfiyat va hissiy holatni aks ettirish ko'pincha qo'llaniladi. Hozirgi vaqtda eng muvaffaqiyatlisi – bu mashg'ulot, topshiriq turlarini yoki bosqichlarini rasmlar (belgilar, turli xil kartalar va boshqalar) bilan belgilash, ular mashg'ulot oxirida bolalarga o'tilgan materialni xotirasida yanglash va mustahkamlashga yordam beradi.

Shunday qilib, faol o'qitish uslublari va usullaridan foydalanish inklyuziv maktab o'quvchilarning bilish faolligini oshiradi, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, o'quvchilarni o'quv jarayoniga faol jalb qiladi, mustaqil faoliyatini rag'batlantiradi. Mavjud o'qitish usullarining xilma-xilligi logopedga turli xil ish turlarini almashtirish imkonini beradi, bu ham bilimlarni qabul qilish samarasini oshiruvchi vositadir.

Alohida ta'limga muhtoj bolalarning inklyuziv ta'lim muammolarini ularning ota-onalarini ishga jalb qilmasdan hal qilish mumkin emas. Logoped o'quvchilarning oilalari bilan ishlashda, maslahatlar o'tkazishdan tashqari, ota-onalarning inklyuziv ta'limga bo'lgan munosabati bo'yicha so'rov o'tkazadi va shu asosda nogironlik haqida yetarli tushunchani shakllantirish, rivojlantirish ishlarini olib boradi.

Korreksion-logopedik ishga ota-onalarni jalb qilish shakllari individual maslahatlar, mahorat darslari va seminarlar bo'lishi mumkin. Ota-onalarni o'quv jarayoniga teng huquqli a'zo sifatida kiritish, uyda bola bilan mashg'ulotlar o'tkazish uchun o'yinlar va mashqlarni o'z ichiga olgan maxsus qo'llanmalarni, ma'lumot varaqlarini nashr etishni o'z ichiga oladi. Ota-onalar bolaning rivojlanish dinamikasini qayd etib, pedagogik vakolatlar doirasini kengaytirib, guruh va ba'zi hollarda individual mashg'ulotlarda qatnashishi mumkin.

Shuningdek, logoped o'z ishini alohida yordamga muhtoj

bolalar faoliyatining natijalari qiziqarli va yaqin atrofdagilar uchun ochiq bo'ladigan tarzda amalga oshirishi kerak. Bu ijodiy ishlar ko'rgazmalarini yaratish, qo'llanmalar ishlab chiqarishga yordam berish va boshqalar bo'lishi mumkin.

Har 6 oy oxirida logoped tomonidan qo'yilgan maqsadlar o'quvchining yutuqlari natijalari bilan bog'liq bo'lgan "maxsus" bola haqida yozma hisobot tuzish maqsadga muvofiq. Hisobotda asosiysi har bir boladagi individual ijobiy xususiyatlarni aniqlash, uning ma'lum vaqt davomida erishgan muvaffaqiyatlarini qayd etish, olingan bilim, ko'nikma va malakalarni takomillashtirishning mumkin bo'lgan yaqin istiqbollarini belgilashdir.

Shunday qilib, turli texnologiyalar va ish usullaridan foydalanish, alohida yordamga muhtoj bolalarning holati va sog'lig'iga mos keladigan tarbiya va ta'lim uchun shart-sharoitlar yaratish hal qiluvchi va samarali inklyuziyani muvaffaqiyatli amalga oshirishning shartidir.

Xulosa qilib shuni ta'kidlaymizki, inklyuziv ta'limda logopedning faoliyati katta ahamiyatga ega, chunki u nafaqat alohida yordamga muhtoj bolalarda mavjud bo'lgan nutq buzilishlarini bartaraf etishga, balki ularning ta'lim maydoniga muvaffaqiyatli moslashishiga qaratilgan. Har bir shaxs uchun jamiyat qurishning hal qiluvchi va ta'sirchan mexanizmlaridan biri bo'lgan alohida yordamga muhtoj bolalarning holati va sog'lig'iga mos keladigan to'laqonli tarbiya va ta'lim olishlari uchun sharoit yaratish inklyuziv ta'limni muvaffaqiyatli amalga oshirishning shartidir.

Adabiyotlar

1. Гюнваль Ч. От «Школы для многих» к «Школе для всех» // Дефектология. – 2006. – № 2.

3. Muminova L.R. Logopedik tekshirish va o'qitish. – T.: O'qituvchi, 1993. URL: <http://www.sisf.uz>

4. Muminova L.R. O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'lim konsepsiyasi. Rivojlanishida nuqsoni bor bolalar nutqini logopedik ko'rikdan o'tkazish metodikasi. – T.: 2009.

YOSHLAR TARBIYASIDA OILA, MAKTAB VA MAHALLANING MAS'ULIYAT TUYG'USINI OSHIRISH YO'LLARI

O.K. Xudoyorova, Toshkent tibbiyot akademiyasi dotsenti

В статье определяются основные направления повышения эффективности воспитания молодежи, исследуются его общие закономерности, формы и методы. Показаны пути повышения чувства ответственности семьи, школы и махалли. Даны научно-практические рекомендации для успешного решения этой проблемы.

Ключевые слова и понятия: знания, крепкая семья, школа, соседство, ответственность, творчество, здоровый образ жизни, стратегическая цель, творчество, конкурентоспособность, вера, мировоззрение, этикет, этика, патриотизм, технологический подход.

The article defines the main directions for increasing the efficiency of youth education, and examines its general patterns, forms and methods. Ways to increase the sense of responsibility of the family, school and mahalla are shown. Scientific and practical recommendations for the successful solution of this problem are given.

Keywords and concepts: knowledge, strong family, school, neighborhood, responsibility, creativity, healthy lifestyle, strategic goal, creativity, competitiveness, faith, worldview, etiquette, ethics, patriotism, technological approach.

Ma'lumki, yoshlar tarbiyasida oila, maktab va mahalla hamkorligida keng jamoatchilikning o'rni va ta'siri kuchlidir. Go'zal hayot kechirayotgan va sog'lom turmush tarziga ega bo'lgan mustahkam oilalar jamiyatimiz va uning yorqin kelajagi uchun xizmat qiladi. Oila muqaddas dargoh. Unda hayotning davomiyligini ta'minlovchi avlod shakllanadi. Insonga xos chinakam farovon, baxtli hayot davom etadi. Bolalar tarbiyasida oila, maktab, mahallaning o'rni, ta'siri va mas'uliyati beqiyosdir. Ma'lumki, hayotda mas'uliyat tarbiyasi eng zalvorli masaladir. Ilm berish va uni egallash hamda hayotga mas'uliyat bilan yondashishda ota onalar, tarbiyachilar, o'qituvchilar va mahalla ahlining farzand tarbiyasiga to'g'ri

yondashuvi, hayotiy tajribalarga tayangan holda munosabatda bo'lishi, hayotdagi o'z vazifalarini chuqur tushunib yetishi talab etiladi. Bunda farzandlar mas'uliyatli, mustaqil fikr va e'tiqodli, ongli dunyoqarash, iroda va ma'naviyati inson bo'lib yetishadilar. Bu borada yoshlarning odobi, o'quv-tarbiyaviy ishlariga mas'uliyat bilan qarashda quyidagi jihatlarga e'tibor beriladi:

- yoshlarning xulqi, fe'l-atvoridagi o'zgarishlar, muomala munosabati, tengdoshlari va ularning o'zaro ta'sirini o'rganish;

- yoshlarning o'quv mehnat ko'nikmalarini hosil qilish, topshiriqlarni bajarish va o'zlashtirishda faoliyatli yondashuv tamoyillari asosida innovatsion ta'lim texnologiyalardan keng



foydalanish orqali mustaqil ijodiy faolligini oshirish;

- yoshlarning bo'sh vaqtini unumli o'tkazish, ularning aql, zakovatini bunyodkorlik va yaratuvchanlik ishlariga yo'naltirish orqali yuksak natijalarga erishish;

-yoshlar tarbiyasida oila, maktab, mahalla hamkorligi, ilg'or ish tajribalaridan keng foydalanish, o'zlashtirish, umumlashtirish, amaliyotga tatbiq etish orqali ulkan muvaffaqiyatlarga ega bo'lish zarur hisoblanadi.

Haqiqatan ham yoshlarni to'laqonli kamol topishi uchun ularga ko'p tarkibli ta'lim-tarbiya berish muhimdir. Bugungi kunda jamiyat taraqqiy etib borgan sari har tomonlama yetuk insonni shakllantirish talablari ortib boraveradi.

Ma'lumki, har qanday farzand uchun ota-onaning mehribonligi, o'qituvchilarning ta'lim va tarbiyasi hamda mahalla ahlining ijobiy ta'siri, e'tibori zarur. Bu borada yoshlarning yetuk inson sifatida shakllanishi uchun quyidagi savol- javob usulidan foydalanish mumkin:

Savol: Har bir ota-onaning ezgu orzusi nima?

Javob: Komil farzandni voyaga yetkazish.

Savol: Komil insonni tarbiyalashga qanday erishiladi?

Javob: Asosan to'rt narsa - halol va mehribon ota-ona, qattiqqo'l va talabchan ustoz, samimiy va sodiq do'st, ma'rifat va ilm orqali erishiladi. Savol: Eng baxtli ota - ona kim?

Javob: Turmushda, komil inson tarbiyasida nafaqat o'z farzandiga, balki o'zgalarga ham ibrat bo'la olganlar.

Savol: Komil ustoz kim?

Javob: O'zida zohiriy va botiniy go'zallikni mujassam etgan zot.

Savol: Nimadan yumshoq va nimadan qattiqroq narsa yo'q bu dunyoda?

Javob: Ona mehridan va ota qahridan.

Savol: Tarbiyachi kim?

Javob: Avvalo, bolalarni sevuvchi, ma'rifatli va fidoiy inson.

Savol: Aksariyat ota ona yo'l qo'yadigan xato nima?

Javob: Farzandidan uning imkoniyatidan ortiqcha bo'lgan narsani talab qilish yoki aytarli hyech narsani talab qilmaslik.

Savol: Inson uchun eng yaxshi narsa nima?

Javob: Go'zal axloq, tarbiya, go'zal xislat bilan nom chiqarish.

Savol: Inson uchun eng yomon narsa nima?

Javob: Axloqsizlik, tarbiyasizlik, yalqovlikdir.

Savol: Qanday odamni aqlli odam deb atash mumkin?

Javob: Bir ishga kirishmasdan avval uning oqibatini yaxshi o'ylab, so'ngra shu ishga kirishgan odam.

Savol: Yashashdan maqsad nima?

Javob: Avvalo, Alloh roziligiga erishish, Alloh bergan amallarni bajarish va Alloh rozi bo'ladigan tarzda yashash, qaytarganlaridan qaytish, so'ngra, el yurt bilan hamohang yashash, unga sadoqatli bo'lish, ona Vatanga munosib xizmat qilish orqali o'zini mamnun, baxtli his etish.

Buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy ta'limoti misolida qaraganda: Insonning yashashdan asl maqsadi zavqli, lazzatli, huzur halovatli, baxtli saodatli umr kechirishdan iboratdir, degan g'oya uning falsafiy ta'limotida ustuvorlik qiladi. Shu bois ul zot "Insonning mohiyati haqiqiy baxt saodatga erishuv ekani, inson bu maqsadni o'zining oliy g'oyasi va istagiga aylantirib, bu yo'lda barcha imkoniyatlardan foydalansa, u baxt va saodatga erishadi" deb uqtirgan edi.

Oila deb atalmish qo'rg'onda avlodlar kamol topadi. Bu qo'rg'onning mustahkam va barqaror bo'lishiga erishish mamlakat va dunyo miqyosida muhim ahamiyatga egadir. Sog'lom turmush tarziga ega bo'lgan mustahkam oilalar jamiyatimizning yorqin kelajagi uchun xizmat qiladi. Ma'lumki, yurtimiz kundan-kunga go'zallashib bormoqda, ko'p qavatli shinam, qulay, chiroyli uylar qurilmoqda. Ko'chalar va xiyobonlar esa gulzorlarga aylanmoqda. Yo'l chetlariga ekilgan archa va boshqa manzarali daraxtlar, gullar havo mo'tadilligini saqlamoqda. Anhorlarda oqayotgan zilol suvlar, go'zal manzaralarni ko'rgan har qanday insonning kayfiyati ko'tariladi va bahri dili ochiladi. Azal-azaldan xalqimiz tevarak atrofini ozoda

saqlaganlar. Bobolarimiz, ota-onalarimiz bizga: "Chiqindini ariqqa supurma, suvga tupurma, hovli va ko'chalarga axlat tashlama!", deb tayinlashgan. Shu bois bo'lsa kerak kichik yoshimizdan oq tozalikka rioya etganmiz. Daraxtlar soyasida soatlab qo'g'irchoqlar o'ynab, oqayotgan zilol suvning mayin ohangiga uyg'unlashgan holda raqslarga tushib, qo'shiqlar aytganmiz. Toza soz tuproqdan foydalanib, turli o'yinchoqlar yasaganmiz. O'qigan kitoblarni mazmuni asosida rasmlar ishlar edik. Ammo keyingi yillarda bizning tabiatga bo'lgan munosabatimizda biroz beparvoliklar ko'zga tashlanmoqda. Ilgarilari ariq va buloqlarning suvidan hyech hadiksiz ichar edik. Issiq nonlarni oqar suvga oqizib, botirib yerdik. Hozirgi kunda mahalla va guzarlardan oralab oqib o'tadigan ariqdagi suvni ichib bo'lmaydi. Ming afsuski, bu so'zlarda jon bor. Chunki ba'zilar hyech tortinmay ariqqa suprindini tashlaydi, kir yuvilsa, mag'zavasini oqizadi. Chiqindilarning istalgan joylarga tashlab ketilishi inson kayfiyatini tushurib yuboradi. Hatto ular orasida non bo'laklari ham bor. Yashayotgan mahallalarimiz toza bo'lishi avvalo, o'zimizga bog'liq. Faqat hovli va uylarimiz emas, qishloq, shaharlar ham o'zimizniki. Uning ozodaligiga har birimiz javobgarmiz, mas'ulmiz. Kim hovlisida chiqindilarning sochilib yotishini istaydi? Gohida, hatto mashinadan tushgani erinib, chiqindilarni pana-pastqan joylarga ulotirib ketishadi. Yo'llarimiz chetida qog'ozdan tortib har xil chiqindilar sochilib yotadi, yoz faslida esa ular o'zidan badbo'y hidlar tarqatadi va bir qancha kasalliklarni keltirib chiqaradi. Ba'zan to'plangan maishiy xazonlar, chiqindilarni yondirish oqibatida inson hayotiga, iqlim sharoitiga salbiy ta'sir ko'rsatiladi. Havoni esa zaharlaydi. Aksincha, onamiz kabi mehribon ona tabiat saxovatini ayab, uning qadriga yetaylik. Biroq shunga qaramay, onamiz kabi mehribon tabiat o'z saxovatini bizdan ayamaydi. O'simliklar dunyosi shifobaxsh giyohlar va dorivor moddalar manbaidir. Ularning barchasi atmosfera havosini tozalab beruvchi "filtr" vazifasini o'taydi. Sog'salomat yurishimizga sharoit yaratib beradi.

Muxtasar qilib aytganda, ona tabiatga mehr-muhabbatli bo'laylik. Oilalarda, mahalla va qishloqlarda ekologik tarbiyani kuchaytiraylik. Orastalikka rioya qilishimiz, gulu giyohlar maskani va daraxtzorlarni avaylab parvarishlashimiz zarur. Agar biz tabiiy go'zalliklarga ziyon yetkazmaslikni odat qilsak, avlodlar kelajagi va hayotning davomiyligi uchun shunchalik ko'p qayg'urgan bo'lamiz.

Hozirgi zamon talabi murabbiy-o'qituvchidan tashabbuskorlik, ijodkorlik va mustaqil erkin ijodiy fikr yuritishni talab etadi. Bu esa ularning ta'lim jarayonida qiziqarli didaktik o'yinlardan foydalanib, mashg'ulotlarni qiziqarli o'ta olish texnikasida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, bolalarning bilish jarayonida mehnat, o'yin, sayr-sayohatlar, ertaklar, didaktik o'yinlar va turli mavzudagi suhbatlarning ta'siri kuchlidir. Xususan, "Ona tabiatga mehrli bo'laylik", "Oila mahallarda ekologik tarbiyani kuchaytiraylik", "Orastalik", "Tabiiy go'zalliklarga ziyon yetmasin", "Ona tabiatni asraylik", "Yurtim go'zalligi", "Manzarali daraxtlar", "Chiroyli gullar", "Zilol suvlar", "Uyimiz, hovlimiz va tevarak atrofini ozoda saqlaylik", "Ariqlarga axlat tashlamang", "Chiqindilarni ariqqa supurmang" kabi mavzularda suhbatlar o'tkazish juda foydali ishlardan hisoblanadi. Ayniqsa, "Axlat uyumlarining bo'lishiga va ulardan badbo'y hidlarni tarqalishiga hamda kasalliklarning tarqalishiga yo'l yo'q", "yerga har xil chiqindilarni tashlashga yo'l yo'q", "To'plangan chiqindilarni yondirishga yo'l yo'q", "Havoni zararlashga yo'l yo'q", "Orastalikni saqlamaslikka yo'l yo'q", "Tabiiy go'zallikka ziyon yetkazishga yo'l yo'q", "Avlodlar kelajagi va hayotning davomiyligi uchun qayg'urmaslikka yo'l yo'q" mavzularida didaktik o'yinlarning tashkil etilishi tabiatdagi mavjud muammolarni bartaraf etishga xizmat qiladi.

Masalan: maktabgacha ta'lim muassasalarining maktabga tayyorlov guruhi bolalari bilan "Nima yaxshi- yu, nima yomon" mavzusida didaktik o'yin tashkil etish mumkin. Bunda avvalo tarbiyachi mazkur didaktik o'yinning mazmuni va qoidalari bilan bolalarni tanishtiradi va ularni boshqaradi. O'yinning tartibi quyidagicha ifoda etiladi:

Mavzu: "Nima yaxshi-yu, nima yomon"



Didaktik vazifa: bolalarga hayotda nima yaxshi-yu, nima yomon ekanligi, uning foyda va zarari, quvonch va tashvishi to'g'risida tushuncha berish.

O'yinning maqsadi: Nima yaxshi-yu, nima yomon ekanligini bilish.

O'yin qoidasi: bolalarni yaxshi narsalarga mehrli, diqqat-e'tiborli bo'lish ruhida tarbiyalash. Ularga mehnatsevar, odob-axloqli, yaxshi xulq-atvorli va sog'lom fikrli komil inson bo'lishi to'g'risida tushuncha berish.

O'yinning jihozlanishi: "Nima yaxshi-yu, nima yomon" mavzusida ishlangan ko'rgazmali va foto rasmlar, she'rlar, ertak va hikoyalar, teatrlashtirilgan sahna ko'rinishlari va hokazo.

O'yinning borishi: Tarbiyachi mavzuga doir ishlangan ko'rgazmali va foto rasmlardan foydalangan holda bolalarga "Nima yaxshi-yu, nima yomon"ligi to'g'risida suhbat o'tkazadi. Mazkur didaktik o'yinning mohiyatini ochish va tashkillashtirishda tavsiya etilgan materiallardan keng foydalaniladi. "Nima yaxshi-yu, nima yomon" didaktik o'yini quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- Nima yaxshi?
- Ona tabiatni sevish va uni mehr bilan avaylash;
- tabiat boyligiga boylik qo'shish;
- yer, suv, havo, o'simliklarga ardoqli munosabatda bo'lish;
- juda ko'p qushlarning nomlarini bilish va ularga mehrli bo'lish;
- yashil tabiatdan zavqlanish va yam-yashil daraxtlarni ko'paytirish;
- qishloq va shaharlarni obod, yashayotgan joyni gulzor etish, gullarni ko'paytirish va ularning muattar hididan nafas olish;
- salqin, yoqimli, sof, toza havoda bo'lish, o'lkamizning go'zalligi, quyosh nuri, zilol shifobaxsh suvidan bahramand bo'lish;
- ariq qazish, tozalash, yangi yo'llar ochish, ko'priklar qurish;
- o'z diyorini gullatish, bepoyon ekinzorlar, bog'u-rog'larni ko'paytirish;
- ekologiya xavfsizligini ta'minlash;
- halol va pokiza, odob-axloqli bo'lish, Vatanning non-tuzini oqlash.
- Nima yomon?
- Atrof-muhitni ifloslantirib, inson salomatligiga jiddiy zarar yetkazish;
- havoni bulg'atish, suvni ifloslantirish;
- daraxt tagiga suv quymaslik, ko'chatni sindirish;
- ko'chalarga chiqindilarni tashlash, chang, tutun, mikroblarni ko'paytirish;
- tabiatga nisbatan loqayd bo'lish va uning ne'matlarini isrof qilish;
- kattalar mehnatining qadriga yetmaslik, axloqsiz bo'lish, hayotdagi go'zallikni sezmaslik va uning qadriga yetmaslik;
- qushlar, hayvonlarga ozor berish, o'simliklarni toptash, tabiiy boyliklardan noo'rin foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta'minlamaslik;
- mashinalardan zararli tutunlarni chiqarish, atrofni zaharlash va hokazo.

Ma'lumki bola o'z uyida, ta'lim dargohida, mahallada tarbiya topadi. Shunga ko'ra el-yurtga sadoqatli, imon-etiqodli, vatanparvar bo'lib ulg'ayishda oila, mahalla, maktab hamkorligining ta'siri beqiyos. Bu ezuq tushunchalar xalqimizning "Bir bolaga yetti qo'shni ota-ona", "Biz-O'zbekiston farzandlarimiz", "Biz bir oilamiz", "Ozod va obod vatanda baxtli yashash- o'z qo'limizda" kabi mavzularda ham mujassam bo'lib, yoshlarni milliy qadriyatlarimizga hurmat ruhida tarbiyalash, ularda sog'lom tafakkur, dunyoqarashni shakllantirish va oila, jamiyat, vatan oldidagi mas'uliyatini hamda yurt taqdiri uchun daxldorlik tuyg'usini kuchaytirish imkoniyatini beradi. Bugungi kunda Toshkent shahar Olmazor tumanidagi "Qorasaroy" mahallasida yoshlarni ijtimoiy muhofaza etish, ularni ezuq qadriyatlarimizning munosib davomchilari etib tarbiyalashda yaxshi natijalarga erishilmoqda.

Mahallada ijtimoiy himoyaga muhtoj, serfarzand oilalar xolidan

xabar olish, ularga moddiy va ma'naviy ko'mak ko'rsatish, har bir oiladagi muhit, odamlarning orzu-umidlari, ezuq intilishlaridan boxabar bo'lish mahalla faollarining doimiy etiborida bo'ladi. Mahallada ta'lim muassasalari, ibratli xonadon vakillari, urush va mehnat faxriylari, yozuvchi va shoirlar ishtirokidagi uchrashuv va davra suhbatlarining muntazam ravishda o'tkazib turilishi o'zining ijobiy ta'sir kuchiga egadir.

Kelajak avlod haqida qayg'u-urush va sog'lom, barkamol naslni tarbiyalash bizning milliy xususiyatimizdir. Bugungi kunda qilayotgan barcha ishlarimiz farzandlarimizning baxt-saodati, ularning yorug' kelajagi uchun amalga oshirilmoqda. Chunonchi odobli, bilimdon, aqlli, mehnatsevar, imon-e'tiqodli farzandlar ota-onalar va jamiyatning katta boyligidir.

Sog'lom bola tarbiyasida mahallaning fuqarolar yig'ini raisi, diniy-ma'rifiy va ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalari bo'yicha maslahatchilari, mahalla posbonlari, keng jamoatchilik mas'uliyatini yanada oshirishga jiddiy e'tibor berilgan. Bu borada pirovard maqsadimiz komil insonni tarbiyalash ekan, oila, mahalla, ta'lim muassasasi hamkorligini yanada rivojlantirishga bog'liq ekanligini aslo unutmaslik kerak. Yoshlarda yuksak ma'naviy fazilatlar, kattalarga hurmat, ezigulik, insoniylik, mehribonlik va bag'rikenglik, vatani va xalqiga sadoqat tuyg'ularini shakllantirish maqsadida mahallada yetuk olim, psixolog, yozuvchi shoirlar ishtirokida qiziqarli suhbatlar o'tkaziladi. Shuningdek, mahalla yoshlari ishtirokida "Eng yaxshi kitobxon", "Orasta qizlar davrasi", "Eng namunali oila", "Eng ibratli xonadon", "Gulzor hovli" ko'rik tanlovlari tashkil etildi. Ma'lumki, har qanday ko'ngilsizliklar – bekorchilik va nazoratsizlik oqibatida kelib chiqadi. Shu bois mahallada istiqomat qilayotgan yoshlarning kundalik faoliyat doirasi, oilaviy ahvoli, o'quv jarayoni nazorat etiladi. Bu borada oila, mahalla, ta'lim muassasasi hamkorligi yo'nalishida o'quv muassasalarida ta'lim-tarbiyaning sifat darajasini o'rganish bo'yicha jamoatchilik nazorati o'rnatilgan. Mahalla keksalarining tajribalari asosidagi pand-nasihatlar yoshlarning irodali, mard, jasur bo'lib yetishishlarida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Mahalla hududida go'zallik saloni, xizmat ko'rsatish va servis shoxobchasi hamda tadbirkorlik sub'ekti faoliyat ko'rsatmoqda. Namunaviy loyihalar asosida uy-joylar bunyod etilmoqda. Mahallada milliy hunarmandchilik, tikuvchilik yo'lga qo'yilgan. Mahallada diniy-ma'rifiy va ma'naviy axloqiy tarbiya masalalari bo'yicha turli mavzularda suhbatlar tashkil etiladi. Xususan "Mahalla – mafkuraviy tarbiya maskani", "Halol mehnat-obodonchilik mezonini" mavzulari yoritiladi. Insonning halol mehnati bilan yurt obod, xalqning hayoti farvon, mahallalarimiz obod, chiroyli bo'ladi. Halol mehnatda baraka bor. Inson mehnati bilan jamiyatda mo'l-ko'pchilikni yaratadi. Mehnat ta'sirida insonning turmushi yaxshilanadi. Eng muhimi iqtisodiy o'sishga erishiladi. Inson mehnat orqali o'z-o'zini tabiiyalaydi, turmushi yaxshilanadi. O'z kuchi bilan nonini topib yeydi. Tekinxo'rlik va dangasalikka o'rganmaydi. Har bir inson o'zida yaxshi fazilatlarini namoyon etadi. Mehnatsevar inson hayotda o'zining o'rni va mavqeyiga ega bo'ladi hamda qadr-qimmat va hurmatga sazovor bo'ladi.

Xulosa shuki, mamlakatimizning barcha hududlarida bolalarning sog'lom o'sib ulg'ayishi, ilm olishi, kasb-hunar egallashi uchun barcha imkoniyat va sharoitlar yaratilgan. "Bola aziz-odobi undan aziz" deydlar. Bolaligidan odobli bo'lgan farzandlar katta bo'lganlarida ham hurmat-e'tiborga erishadilar. Oilada yaxshi tarbiya olgan bola ota-onaga mehribon, ularning izzat-hurmatini o'rni qo'yadigan, har bir so'ziga quloq soladigan, ular buyurgan ishlarni pishiq-puxta bajaradigan bo'ladi. Oila a'zolariga samimiy munosabatda bo'lib kattalarning pandu-nasihatlarini diqqat e'tibor bilan tinglaydi va unga amal qiladi, doimo foydali ishlar bilan shug'ullanib mehnat bilan chiniquadi. Ota-onasi qariganda ularning roziligi va duosini oladi, beliga quvvat bo'ladi, eng muhimi el orasida obro-e'tiborli bo'ladi, hayotda esa odob-qoidalarga amal qilib yashaydigan inson bo'lib voyaga yetadi.



Adabiyotlar

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining yigirma to'qqiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 05.09.2020.
2. Sh.Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: "O'zbekiston". 2016. 14-bet.

3. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar 2 jildlik, 2-jild – T.: "Ma'naviyat" – 1998.
4. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
5. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.

O'QUVCHILARDA HUQUQIY TUSHUNCHALAR SHAKLLANISHINING EMPERIK TAHLILI

B.Jo'rayev, Qarshi davlat universiteti, Psixologiya kafedrası dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

В статье анализируются результаты психодиагностики психологической готовности учащихся к овладению правовыми понятиями, выявление особенностей их мышления, умение анализировать события в процессе мышления и сопоставлять их.

Ключевые слова и понятия: учащийся, юридические понятия, ассоциативное мышление, абстрактное, сравнение, метафорическое, конкретно-действенное, умственная деятельность, синтезирование.

The article analyzes the results of psychodiagnostics of students' psychological readiness to master legal concepts, revealing the peculiarities of their thinking, the ability to analyze events in the process of thinking and compare them.

Key words and concepts: student, legal concepts, associative thinking, abstract, comparison, metaphorical, concrete-effective, mental activity, synthesis.

Ma'lumki, qonun ustuvorligi va uning mohiyatini anglash hamda unga itoatkorona munosabatda bo'lish o'ta muhim jarayondir. Buni his qilmoq uchun esa har bir shaxsning huquqiy savodxonligi yetarli darajada bo'lmog'i lozim. Demak, masala o'z-o'zidan yana o'quvchilarda huquqiy madaniyatni shakllantirishga borib taqaladi. Buning uchun esa asosiy e'tiborni tarbiya maskani bo'lmish ta'lim muassasalarida, qolaversa undagi muhitni sog'lomlashtirib turuvchi o'qutuvchilar jamoasiga qaratmoq zarurdir. Avvalambor, u yerda ta'lim olayotgan yoshlarning huquqiy ongini shakllantirishni bir tizimga yo'naltirish orqali keng omma orasida yoshlar mavqeini oshirish mumkin bo'ladi.

Psixologiya fanida shaxsning o'zini o'zi anglashi, hurmat qilishi, xatti-harakatlarini tartibga solishi, qadriyatlarini o'zida kamol toptirishi, ijtimoiy tamoyillarga amal qilishi, shaxslararo munosabatlarni tartibga solishi va boyitib borishini ta'minlashning qonun-qoidalarini o'rganishga alohida e'tibor qaratiladi. Ijtimoiy me'yorlarga amal qilish o'z navbatida huquqiy me'yorlarning uyg'unlashgan bir takribiy qismi hisoblanadi. Huquqiy me'yorlar qonun hujjatlari bilan belgilanganligi bois ularga amal qilish shaxsning kamol topganligi, kechinma-tuyg'ularini tartibga solishi va xatti-harakat hamda xulq-avtorini nazorat qilish bilan bog'liq kechadi. Demak, shaxsning huquqiy savodxonligi, ularda huquqiy tushunchalarni shakllantirish pedagogik-psixologik qonuniyatlarga ko'ra amalga oshiriladi.

Mamlakatimizda yoshlarni kamol toptirish, ularni jahon andozalariga mos ravishda shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Aynan o'spirin o'quvchilarda huquqiy tushunchalarning shakllanganligini tadqiq etish muammoning nazariy-metodologik masalalaridan kelib chiqqan holda tashkil etildi. Buning uchun o'quvchilarning huquqiy tushunchalarni baholay olish imkoniyatlarining psixologik xususiyatlari o'quvchilarning, ya'ni maktab bilimi bo'yicha huquqiy tushunchalardan xabardorlik holati va ta'limi jarayonida yuridik tushunchalarni shakllantirish xususiyatlariga e'tibor qaratildi. Tushunchalarning shakllanganlik darajasini tadqiq etish metodlari o'quvchilarning tushuncha to'g'risidagi tasavvurlari, tafakkuri, tushunchalarning muhim xususiyatlarini farqlay olishinin shakllanganligi o'quvchining umumiy taraqqiyoti bilan, ijtimoiy muhitning o'zaro uyg'unlashuviga ega ekanligi bilan, shuningdek, sezgi, idrok, tasavvur va xotira jarayonlarining rivojlanganlik holati bilan bog'liq holda kechadi.

Tadqiqotimizda o'quvchilarda huquqiy tushunchalarni shakllantirish qobiliyatlarini o'rganishda tadqiqot ishiga taalluqli metodikalarini qo'llab, natijalar tahliliga amaliy yondashdik. Jumladan, "Piktogramma" "Murakkab analogiya", "Tushunchalarni taqqoslash", "Muhim belgilarini ajratib ko'rsatish", "Mantiqiy tafakkur" metodikalaridan foydalandik.

"Piktogramma" (A.R.Luriya) metodikasidan foydalanishining asosiy maqsadi o'quvchilarning esga olib qolish xususiyatlari va uning samaradorligi, assotsiativ fikrlash faoliyati xarakteri va tushunchali tafakkurning shakllanganlik darajasini aniqlashdan iborat.

Metodikada foydalanilgan so'zlar va so'z birikmalari besh toifa belgilardan iboratdir:

- abstrakt tasvirlar (A)-chiziqlar ko'rinishidagi, ammo biror-bir ma'noli timsolni ifodalamaqanda;
- belgili-simvolli (B)-simvollar yoki belgilar orqali ifodalanganda (geometrik figura, strelka va boshqalar);
- konkret (K)-konkret predmetlarda ifodalangan;
- syujetli (S)-predmetlarni ifodalash biror bir vaziyat, syujet, biror bir faoliyat orqali ifodalanganda;
- metaforik (M) - tasvirlar metafora shaklida ifodalanganda, masalan, "quvonch" so'zi osmonga parvoz qilayotgan odam qiyofasida tasvirlanganda.

Metodikani qo'llashdan olingan qiymatlarni tahlil qilishda ikki xil tartibda yondashildi:

- birinchi holatda, respondentlarning tasvirlarni so'zlarda ifodalash klassifikatsiyasiga;
- ikkinchi holatda esa respondentlarning umumiy qiymatlari tarzda sharhlashga harakat qilindi.

O'quvchilarning metodika qiymatlarini birinchi yo'nalish bo'yicha ko'rib chiqilganda farq qiluvchi qiymatlarni kuzatishga erishildi. O'quvchilarning metodika bo'yicha miqdoriy ko'rsatkichlari eng muhim o'rin, so'zlarni konkret tasvirlarda ifodalandi. Metodikaning normasiga ko'ra respondentlarda konkret tasvirlarning ustuvorligi o'quvchilarda konkret-harakat tafakkur yetakchilik qilganligini ko'rsatadi. Ikkinchi o'rinda o'quvchilarda so'zlarni belgili-simvolli (15,67 foiz) tasvirlovchilar joy olgan. Metodikaning xususiyatiga ko'ra o'quvchilarda so'zlarni "abstrakt" va belgili-simvolli ifodalash yetakchilik qilganda, ularda fikrlovchi tip va aqliy faoliyatda axborotlarni sintezlash va umumlashtirishga intilish, yuqori



1-jadval
Respondentlarning “Piktogramma” metodikasi bo'yicha
qiymatlari (foiz hisobida)

№	So'zlarning tasviriy ifodalanish turlari	Umumiy
1	Abstrakt tasvirlar (A)	7,27
2	Belgili-simvolli (B)	15,67
3	Konkret (K)	72,43
4	Syujetli (S)	4,30
5	Metaforik (M)	0,33
Jami:		100

abstrakt-mantiqiy tafakkur xos deb xulosalanadi.

O'quvchilarning so'zlarni esda olib qolishi va esga tushirishda syujetli (4,30) va metaforik (0,33) tasvirlash boshqa turlardan ancha farq qilmoqda. O'quvchilarning qiymatlaridagi bu holat boshqa tafakkur turlariga nisbatan tushunchali tafakkurning shakllanganlik holati obrazli tafakkurdan dalolat beradi. Bu ularda badiiy qobiliyati va badiiy ijodiyotga qiziqishlarini anglatadi. Tadqiqotning miqdoriy qiymatlari respondentlar, ya'ni o'quvchilarda tushunchali tafakkur shakllanganlik darajasini mavhum tushunchalar va tasvirlar o'rtasida erkin munosabatni ifodalay olganligi belgilaydi.

Ushbu metodika o'quvchilarda tushunchali tafakkur shakllanganligini emas, balki uning proyektiv ahamiyati shaxslik xususiyatlarini tavsiflashga xizmat qiladi. Masalan, o'quvchilarning tasvirida odam surati ko'p uchraydigan holatlar o'quvchilarning og'zaki ma'lumotlarni mohirona ifodalashlari va muloqotmandliklaridan xabar beradi. Bu empirik ma'lumotlar o'quvchilarda tushunchalarning shakllanishida boshqa psixik jarayonlarning ahamiyatini, o'quv materiallarning didaktik tizimini ishlab chiqishga bag'ishlangan tadqiqot ishlarining uzviy davomi sifatida qarash mumkin. Bundan ko'rinadiki, bu borada ham qiymatlarni ifodalash o'quvchilarning kichik mutaxassis sifatida shakllanishlari va tanlagan kasb-hunar sohasiga mos kelishlarini ifodalashga xizmat qiladi.

U yuqorida tushunchalarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar haqida so'z yuritilganda, boshqa psixik jarayonlarning ahamiyati muhimligi e'tirof etilgandi. “Piktogramma” metodikasini qo'llashdan maqsadning bir jihati ham xotira bilan tushuncha shakllanishini o'zaro bog'lashdan iborat edi.

O'quvchilarning metodikalar bo'yicha umumiy qiymatlari aks ettirilgan jadvallarda bir qator holatlar xususida to'xtalishga to'g'ri keladi. O'quvchilarning “Piktogramma” metodikasi bo'yicha qiymatlarni sharhlashda ikkinchi jihatiga murojaat qilinadi. Bu esa o'quvchilarning tushunchalarni va yuridik soha bilimlarini o'zlashtirishida xotira jarayonining o'rini aniqlashga olib keldi. Xotiraning qonuniyatlariga ko'ra insonning o'rtacha xotira ko'lamini belgilovchi meyor Myulleming “oltin raqam”iga mos kelmoqda. O'quvchilarning umumiy qiymatlariga ko'ra -7,64, o'g'il bolalarda -7,56 va qizlarda -7,72 ga tengligi aniqlandi. Metodikalarning umumiy natijalariga ko'ra qizlar bilan o'g'il bola o'quvchilarning natijalarida keskin statistik farqni ifodalovchi qiymatlar aniqlanmadi. Birgina holatda o'quvchilarning natijalarida farqlar o'rtasida tafovut mavjud ekan, ya'ni “Murakkab analogiyalar” metodikasi natijasiga ko'ra qiz o'quvchilar o'g'il bolalarga nisbatan ahamiyatli ko'rsatkichga ega bo'ladi: 5,40 va 5,94; $t=-2,10$, $*r\leq 0,05$. Bu o'quvchi qizlarda tushunchalar o'rtasidagi abstraksiya va murakkab mantiqiy bog'lanishlarni aniqlash qobiliyati bir oz yuqoriroq ekanligidan dalolat bermoqda. O'quvchi o'g'il bolalar esa murakkab analogiyalar bilan ishlashda qiyinchiliklarga duch kelishlari, mantiqiy mulohazalar o'rtasidagi bog'liqlikni tarqoq izohlashlari, mantiqiy aloqalarni yolg'on tushinishi mumkin ekan.

O'quvchilar natijalarining umumiy qiymatlari o'rtachadan yuqori qiymatlarni aks ettirayotganligi tushunchalarni shakllantirishga qobiliyatli o'quvchilar yetarlicha ekanligini anglatadi. Tushunchalarning shakllanishida o'quvchilarning psixik imkoniyatlari mavjud deyishga nisbiy asos bor. Ushbu asosli fikrning tasdig'ini

metodika qiymatlarining mazmuniy bog'liqligini o'rganish orqali sharhlashga harakat qilinadi.

Metodika qiymatlari o'rtasidagi ichki aloqalar o'quvchilarning tushunchalarni shakllantirishga qobiliyatlarida qaysi xususiyatlar o'rtasida yetarlicha bog'lanish va qaysilarida esa shakllantirish zarurligini tasdiqlaydi.

O'quvchilarning metodikalar bo'yicha miqdoriy qiymatlarini umumiy va xususiy holdagi qiymatlari sharhlanadi.

O'quvchilarning metodikalar bo'yicha miqdoriy qiymatlariga ko'ra axborotlarni esda olib qolishga tayyorliklari va tushunchalarni taqqoslash metodikasi o'rtasida ahamiyatli bog'lanish aniqlandi- $r=0,278$, $r\leq 0,01$. Korrelyatsion ahamiyatli ko'rsatkichlar o'quvchilarning xotiralarini tushunchalarni shakllantirishida ularning o'xshashlik va farqli jihatlarini ajratishga tayanishlari yordam berishi ham mumkin. Ikkinchi bir jihatida tushunchalardagi o'xshashlik va farqlar xotira va tafakkurning assotsiativ nazariyasi ta'limotlariga ham bog'liqdir. O'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishida xotiraning ahamiyati muhimligini tadqiqot natijalari yana bir bora tasdiqlamoqda.

O'quvchilarning miqdoriy qiymatlari o'rtasidagi ahamiyatli ko'rsatkichlarning yana bir ko'rinishi “Murakkab analogiya” va “Ortiqchasini o'chirish” metodikalari o'rtasida kuzatildi. Metodikalar o'rtasidagi ahamiyatli ko'rsatkichlar o'quvchilarning tushunchalarni o'zlashtirishlarida murakkab analogiya qonunlariga tayanish qobiliyatlarini rivojlantirish sababli ta'lim jarayonida mantiqiy tafakkurni- $r=0,243$, $r\leq 0,05$ va predmet va voqea-hodisalarni umumlashtirish, sabab va oqibat bog'lanishlarini farqlash ko'nikmalariga ega bo'lishlari- $r=0,231$, $r\leq 0,05$ ni izohlaydi.

O'quvchilarning ahamiyatli qiymatlarining yana bir ko'rinishi “Tushunchalarni taqqoslash” bilan “Mantiqiy tafakkur”- $r=0,289$,

2-jadval
O'quvchilarning tushunchalarni shakllantirishga qobiliyatligini
o'rganish natijalari

№	Metodikalar	Umumiy natija		O'quvchilar	M	σ	t
		M	σ				
1.	Piktogramma	7,64	1,39	o'g'il	7,56	1,35	-6,77
				qiz	7,72	1,44	
2.	Murakkab analogiya	5,67	1,42	o'g'il	5,40	1,32	-2,10*
				qiz	5,94	1,47	
3.	Tushunchalarni taqqoslash	5,24	0,95	o'g'il	5,34	0,96	1,010
				qiz	5,14	0,947	
4.	Muhim belgilarini ajratib ko'rsatish	5,76	1,31	o'g'il	5,50	1,26	-1,905
				qiz	6,02	1,31	
5.	Mantiqiy tafakkur	6,04	1,35	o'g'il	6,20	1,41	1,740
				qiz	5,88	1,28	
6.	Ortiqchasini o'chirish	5,89	1,36	o'g'il	5,78	1,43	-8,859
				qiz	6,00	1,29	

*** $r\leq 0,05$**

$r\leq 0,01$ va “Ortiqchasini o'chirish” metodikalari- $r=0,199$, $r\leq 0,05$ o'rtasida ekan. O'quvchilarning qiymatlari tushunchalarni taqqoslash, ya'ni tafakkurning analiz, sintez va taqqoslash singari muhim operatsiyalarini shakllantirish orqali bir necha predmetlar o'rtasidagi bog'liqliklar va tafovutlarni aniqlash yordamida konkret tafakkurni shakllantirishga erishish mumkin bo'ladi. Bunday holat o'quvchilarda yuridik tushunchalarni shakllantirish jarayonida ancha qo'l keladi va ta'lim jarayonida bilimlarni o'zlashtirishlariga ko'maklashadi.

O'quvchilarning “Muhim belgilarini ajratish” metodikasi bilan “Mantiqiy tafakkur”- $r=0,261$, $r\leq 0,01$ va “Ortiqchasini o'chirish” metodikalari- $r=0,370$, $r\leq 0,01$ o'rtasida ham bog'lanishlar aniqlandi. O'quvchilar predmet va voqea-hodisalar o'rtasidagi muhim belgilarni ajrata olishlari tufayli abstrakt-mantiqiy mulohazalashga erishar ekanlar va tushunchalarning mavhum tomonlarini ko'rishga moyil bo'lib borishlarini bildiradi. O'quvchilar tushunchalarning muhim belgilarini ajrata olish qobiliyatini rivojlantirish oqibatida mantiqiy tafakkur va sabab-oqibat tamoyiliga ko'ra voqea-hodisalarni tushunishga erishishlari mumkin bo'ladi.



3-jadval

O'quvchilarning tushunchalarni shakllantirishga psixik tayyorliklarning korrelyatsiya koeffitsientlari (umumiy natija)

No	Metodikalalar	Piktogramma	Murakkab analogiya	Tushunchalarni taqqoslash	Muhim belgilarini ajratib ko'rsatish	Mantiqiy tafakkur	Ortiqchasini o'chirish
1.	Piktogramma	1	0,138	0,278**	-0,026	0,072	0,122
2.	Murakkab analogiya		1	0,193	0,185	0,243*	0,231*
3.	Tushunchalarni taqqoslash			1	0,079	0,289**	0,199*
4.	Muhim belgilarini ajratib ko'rsatish				1	0,261**	0,370**
5.	Mantiqiy tafakkur					1	0,495**
6.	Ortiqchasini o'chirish						1

* $r \leq 0,05$; ** $r \leq 0,01$

O'g'il bolalarning ahamiyatli qiymatlari "Tushunchalarni taqqoslash" – "Muhim belgilarini ajratish"– $r=0,394$, $r \leq 0,01$; "Mantiqiy tafakkur"– $r=0,415$, $r \leq 0,01$ va "Ortiqchasini o'chirish" metodikalari– $r=0,485$, $r \leq 0,01$ o'rtasida aniqlandi. Demak, o'g'il bolalarning umumiy natijalari qizlarniki bilan taqqoslaganda nisbatan pastroqqa o'xshash tasavvur uyg'otgan bo'lsa-da, ammo ularning qiymatlarining ichki aloqadorligi anchagina chuqurroq bog'lanishlarga egaligini ko'rsatmoqda. O'g'il bolalar tushunchalarni taqqoslash, ya'ni tafakkurning analiz, sintez va taqqoslash singari muhim operatsiyalarini shakllantirish orqali bir necha predmetlar o'rtasidagi bog'liqliklar va tafovutlarni aniqlash ko'nikmalari orqali konkret tafakkurni shakllantirishga erishishlari mumkin.

O'g'il bolalarning "Muhim belgilarini ajratish" – "Mantiqiy tafakkur"– $r=0,353$, $r \leq 0,01$ hamda "Ortiqchasini o'chirish" metodikalari– $r=0,366$, $r \leq 0,01$ o'rtasida bog'lanishlar mavjud ekan. O'g'il bolalar o'spirinlik yoshiga kelib, hayotiy masalalar va faoliyat bilan bog'liq muammolarni hal etishda qizlarga nisbatan ancha yuqori amaliy faoliyatni namoyon etishga qobiliyatli bo'lib boradilar. Ular predmet va voqea-hodisalar o'rtasidagi muhim belgilarni ajrata olishlari tufayli abstrakt-mantiqiy mulohazalashga erishar ekanlar va tushunchalarning mavhum tomonlarini ko'rish qobiliyatini kamol toptirib boradilar. O'quvchilar tushunchalarning muhim belgilarini ajrata olish qobiliyatini rivojlantirish oqibatida mantiqiy tafakkuri va sabab-oqibat tamoyiliga ko'ra voqea-hodisalarni tushunishga erishishlari mumkin bo'ladi.

Shuningdek, o'g'il bolalarda mantiqiy tafakkurning rivojlanishi tushunchalarni shakllantirish hisobida konkret tafakkurning muhim xususiyatlarini o'zlarida kamol toptirishlari mumkin, deb hisoblash mumkin– $r=0,289$, $r \leq 0,01$.

Qizlarning korrelyatsion ahamiyatli ko'rsatkichlaridan biri "Murakkab analogiya"– "tushunchalarni taqqoslash" – $r=0,254$, $r \leq 0,05$

va "muhim belgilarini ajratib ko'rsatish" metodikalari– $r=0,221$, $r \leq 0,05$ o'rtasida aniqlandi. Ushbu miqdoriy qiymatlar o'quvchi qizlarning tushunchalarni shakllantirish uchun qiyinchilik bilan mantiqiy tushuntirishga erishsalar-da, ularda abstrakt va murakkab mantiqiy aloqalarni payqashga layoqatlidir. Predmet va hodisalar orasidagi murakkab o'xshashliklarni farqlashga erishish orqali esa tushunchalardagi muhim belgi va alomatlarini ortiqcha qiyinchiliksiz ajrata oladigan bo'lib qoladilar.

Yana o'quvchi qizlarda "muhim belgilarni ajratish"– "mantiqiy tafakkur" o'rtasida – $r=0,359$, $r \leq 0,01$. Bu esa tushunchalarni farqlash va ularning bir avlodga mansub ekanligini aniqlashda to'g'ri va mustaqil yondashishga qobiliyatli bo'lishlari mantiqiy fikrlashlarining o'sishiga sabab bo'lishi shubhasiz.

Oldingi qiymatlar singari o'quvchi qizlarda ham mantiqiy tafakkurning rivojlanishi tushunchalarni shakllantirish hisobida konkret tafakkurning muhim xususiyatlarini o'zlarida kamol toptirishlari mumkin, deb hisoblash mumkin– $r=0,490$, $r \leq 0,01$.

Tadqiqot metodikalarining dastlabki natijalari shundan dalolat beradiki, o'quvchilarning huquqiy tushunchalarni shakllantirishga psixologik imkoniyatlari yetarlicha, ammo ularni huquqshunoslik fani bo'yicha bilimlarni o'zlashtirishlari vaqtda ta'lim metodlari bilan uyg'unlashtirishlari ancha ijobiy natija berishi mumkin.

Tushunchani aniqlashda tadqiqot predmeti va obekti bosh mezon hisoblansada, ammo muammoni o'rganishni optimallashtirish uchun asosiy va qo'shimcha metod va metodikalarni tatbiq etish choralarini ko'rish maqsadga muvofiq bo'ladi. Tushunchani aniqlash metodlari va metodikalari tadqiqot ob'ektlarining tushunchalarni o'zlashtirish xususiyatlarini, biror bir fan yo'nalishi bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish layoqati, qobiliyatligi tushunchalarni shakllantirish qonuniyatlarini egallashga tayyorligini baholaydi. Shu bois, metodika natijalarini tahlil etishda ularning bunday xususiyatlarini hisobga olish ma'qul.

Adabiyotlar

1. Брушинский А.В. Психология мышления и проблемное обучение. – М.: Знание, 1983.
2. Ермакова О. Б. Образовательные технологии формирования научных понятий в общеобразовательной школе с позиций компетентностного подхода: на материале гуманитарных дисциплин// Диссер. канд. педагог. наук. – Москва, 2007.
3. Кулиткин Ю.Н. Исследование познавательной деятельности учащихся вечерней школы.
4. Психодиагностика. Под ред. В.И.Чиркова. – Ярославль: – 1995.
5. Лурия А.Р. Язык и сознание. – Изд. 2-е. – Ростов на. Д. 1998,

INKLYUZIV TA'LIMDA TYUTORING O'RNI VA AHAMIYATI

G.S.Abdullayeva, Chirchiq davlat pedagogika instituti, "Maxsus pedagogika" kafedrasida dosenti v.b.
S.Mo'minov, Respublika tashxis markazi metodisti, Chirchiq davlat pedagogika instituti
"Maxsus pedagogika" kafedrasida "Surdopedagogika" yo'nalishining 1-bosqich magistranti

Инклюзивное образование - это система образовательных услуг, основанная на принципе обеспечения права детей на образование и права получать его по месту жительства, что предусматривает обучение ребенка с особыми образовательными потребностями в условиях общеобразовательного учреждения.

Ключевые слова и понятия: инклюзивное образование, задачи, образовательные потребности, процесс, гуманизм, милосердие.

Inclusive education is a system of educational services based on the principle of ensuring the right of children to education and the right to receive it at the place of residence, which provides for the education of a child with special educational needs in a general education institution.

Key words and concepts: inclusive education, tasks, educational needs, process, humanism, mercy.



Butun dunyo hamjamiyati tomonidan tan olingan, barcha bolalarning ehtiyojlarini hisobga oladigan, huquq va qobiliyatlarini hurmat qiladigan, ijtimoiy adolat hamda tenglikka erishishni maqsad qilib olgan ta'lim tizimi inklyuziv ta'lim deyiladi. Inklyuziv ta'limning maqsadi – alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar uchun maktabda maxsus, korreksion vosita va metodlarni qo'llash orqali maxsus pedagoglarni jalb etgan holda, to'siqsiz moslashtirilgan ta'lim muhitini yaratish, ularning jamiyatga samarali moslashuvi hamda to'laqonli uyg'unlashuviga xizmat qiladigan sifatli umumiy o'rta ta'lim berishni ta'minlashdan iboratdir.

Inklyuziv ta'limning vazifalari quyidagilar:

- turli xil rivojlanish imkoniyatlariga ega bo'lgan o'quvchilar uchun har qanday kamsitilishni istisno qiladigan, barcha o'quvchilarga teng munosabatda bo'lishni ta'minlaydigan yagona moslashtirilgan ijtimoiy muhitni yaratish;

- jamoatchilik hamda ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarida alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar muammolariga nisbatan bag'rikenglik, insoniylik, mehr-muhabbat munosabatini shakllantirish;

- ta'lim jarayonida sog'lom bolalar bilan bir qatorda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning aqliy va ijtimoiy salohiyatlarini, fikrlashini rivojlantirish;

- barcha o'quvchilar uchun davlat ta'lim standartlariga muvofiq umumiy o'rta ta'lim dasturlarini o'zlashtirish uchun imkoniyat va sharoitlar yaratish;

- o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishi, emotsional-irodaviy sohasi, bilish faoliyatini faollashtirish, ijtimoiy bilim, ko'nikma va salohiyatini shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish;

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni tarbiyalayotgan oilalarga maslahat yordami berish hamda ota-onalarni farzandlariga ta'lim-tarbiya berish, pedagogik texnologiyalar, ta'lim-tarbiya metod va vositalarini qo'llash sohasida xabardorlik darajasini oshirish, ularni psixologik-pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash va boshqalardan iboratdir. Inklyuziv ta'limni tashkil etish insonparvarlik, umuminsoniy qadriyatlar, bag'rikenglik, oshkoralik tamoyillariga asosan amalga oshiriladi.

Inklyuziv ta'lim jarayoni umumta'lim muassasalaridan inklyuziv ta'lim sinfi va boshlang'ich tayanch korreksion sinfi shaklida tashkil qilinadi. Inklyuziv ta'lim sinfi deb- maktabdagi alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning boshqa (sog'lom) bolalar bilan teng huquqli va birgalikdagi ta'lim olishlari shaklida tashkil etilgan sinfga aytiladi. Inklyuziv ta'lim sinflarida jami o'quvchilar soni 30 nafardan oshmasligi kerak. Ushbu sinflarda umumiy o'rta ta'lim dasturlari bo'yicha ommaviy tarzda o'qiyotgan o'quvchilar bilan birga maxsus (korreksion) dasturlar asosida o'qiyotgan alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilar soni 3 nafardan oshmaydi. Inklyuziv ta'lim sinflariga faqat bir xil tibbiy tashxisdagi o'quvchilar qabul qilinadi. Maktablarda inklyuziv ta'lim sinflar soni bir parallel sinflarda 2 tadan ortiq tashkil etilmaydi. O'quvchilarning bilimlari ulardagi nuqsonlarning o'ziga xosligini hisobga olgan holda davlat ta'lim standartlariga muvofiq baholanadi. Boshlang'ich tayanch korreksion sinf-maktabda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun alohida tashkil etiladigan boshlang'ich sinf nazarda tutiladi. Boshlang'ich tayanch korreksion sinflarda o'quvchilar soni amaldagi alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar maktab-internat sinflaridagi o'quvchilar soni me'yorlariga (ya'ni bitta sinfda 8 nafardan kam bo'lmagan) muvofiq ravishda belgilanadi.

Maktablarda boshlang'ich tayanch korreksion sinflar soni har bir parallel sinflarda 2 tadan ortiq tashkil etilmaydi. Boshlang'ich tayanch korreksion sinflarga faqat bir xil tibbiy tashxisdagi o'quvchilar qabul qilinadi. Boshlang'ich tayanch korreksion

sinflarda o'quvchilarga defektologiya yo'nalishi bo'yicha oliy ma'lumotli pedagoglar, shuningdek, defektologiya (sohasi) bo'yicha tegishli qayta tayyorlashdan o'tgan boshlang'ich sinf o'qituvchilari tomonidan dars beriladi. Inklyuziv ta'lim hamkorlikdagi ta'lim bo'lib, u barcha maktab jamoasini, maxsus o'qituvchini, psixologlarni, keng jamoatchilik hamda tyutorlarni qamrab oladi. "Tyutor" tom ma'noda ustoz, murabbiy, instruktor-yo'l ko'rsatuvchi ma'nolarida qo'llaniladi. Tyutor birinchi navbatda, ma'lum bir sohaning mutaxassisi bo'lib, uning asosiy vazifasi muayyan bilim va ko'nikmalar berishdan iboratdir. Inklyuziv ta'limda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga individual ta'lim dasturlarini o'zlashtirishda maxsus pedagoglar va tyutorlar (yordamchi pedagog xodimlar) yaqindan ko'maklashadi. Inklyuziv ta'lim tizimi joriy qilingan umumta'lim muassasalariga tyutor (yordamchi pedagog xodim) sifatida tegishli malakaga ega volontyorlar va oliy ta'lim muassasalarining pedagogika yo'nalishidagi yuqori kurs talabalari pedagogik amaliyot davrida ixtiyoriylik asosida jalb qilinadi. Talabalarni inklyuziv ta'lim sinflari joriy qilingan maktablarga jalb etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan belgilanadi. Talabani umumta'lim maktablaridagi pedagogik amaliyot davrida amaliyotchi rahbar sifatida umumta'lim maktabining o'quv ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari tayinlanadi. Talabani amaliyotni tugatganlik haqidagi ma'lumotnoma umumta'lim maktabi rahbari tomonidan beriladi. Tyutor:

- ta'lim jarayonida sodir bo'ladigan muammolar va qiyinchiliklarni yengishga ko'maklashadi;

- ta'lim jarayonining individuallashtirish (individual ta'lim dasturlarini tuzish va sh.k.) uchun sharoitlar yaratadi;

- o'quvchilarning o'quv dasturlarini davlat ta'lim standartlari talablariga muvofiq darajada o'zlashtirishiga ko'maklashadi, bolaning o'quv yuklamasi va imkoniyatlarini tahlil qiladi, tegishli o'zgartirishlar kiritish bo'yicha takliflar beradi;

- ota-onalar bilan o'zaro hamkorlikda ta'lim oluvchilarning ta'limiy qiziqishlarini aniqlash, shakllantirish va rivojlantirish yuzasidan hamkorlikni o'rnatadi.

Tyutor boshlang'ich sinf o'qituvchisi hamda maxsus o'qituvchiga bevosita yordam beradi. Inklyuziv sinf o'quvchisi dars hamda mashg'ulot davomida zerikib yoki toliqib qolsa bolani aylantirib keladi. Korreksion mashg'ulotni tashkil qilishda ham ishtirok etadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 13-oktyabrdagi PQ-4860-son qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabr "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi №638-sonli qarori.



4-SINF O'QUVCHILARI MATEMATIK TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHGA YO'NALTIRILGAN MASALALAR BILAN ISHLASH

K.R.Karimova, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti tayanch doktoranti

В статье рассматривается вопрос формирования и развития логического мышления у младших школьников, которые осуществляются с помощью разнообразных педагогических средств и методов, соответствующих возрасту ребенка.

Ключевые слова и понятия: образование, развитие, мышление, логическое мышление, начальная школа, математика, сложные вопросы

The article deals with the issue of the formation and development of logical thinking in younger students, which are carried out with the help of a variety of pedagogical means and methods appropriate to the age of the child.

Keywords and concepts: education, development, thinking, logical thinking, elementary school, mathematics, complex issues.

Tafakkur-inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur atrofida olamni bilish va insonning oqilona amaliy faoliyati vujudga kelishi uchun shartdir. Tafakkur jarayonida fikr paydo bo'ladi va bu fikrlar insonning ongida muhim tushunchalar shaklini oladi. Odamning bilish va amaliy ehtiyojlari, tevarak-atrof va hayot to'g'risidagi o'z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirishga intilishi tafakkur qilish faoliyatini vujudga keltiradi va bu faoliyatni kuchaytiraveradi. Shu sababli tafakkur qilish jarayonlarining muayyan maqsadga qaratilgan bo'lishi shu jarayonlarning muhim xususiyatidir.

Tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqeyilikni eng aniq (to'g'ri), to'liq, chuqur va umumiy lashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning yanada oqilona amaliy faoliyat bilan shug'ullanishiga imkon beradi [1].

Davlatimiz tomonidan ta'limga qo'yilayotgan talablardan biri va hozirgi davr o'qituvchilariga qo'yiladigan eng oliy maqsadlaridan biri o'quvchilarni intellektual, axloqiy, jismoniy, estetik jihatdan rivojlangan qilib tarbiyalash bilan birgalikda yetuk inson bo'lish uchun zarur bo'lgan tafakkur fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirishdir. Bunga tayyorgarlik esa eng dolzarb masaladir.

Hayotda bola har kuni o'rganganlarini tahlil qilish, o'z fikrini ilgari surish va himoya qilish, ehtimollik va ishonchlik tushunchalarini tushunish, bir nechta yechimlarning eng yaxshisini tanlash, xatoga yo'l qo'yish va to'g'ri xulosa chiqarish bilan bog'liq vaziyatlarga duch keladi. O'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish esa bu vaziyatlarda to'g'ri yo'l tanlay olish imkonini beradi [2].

Hech bir fan matematika fanichalik fikrlashning rivojlanishiga hissa qo'shmaydi, ayniqsa, mantiqiy masalalar diqqatni jamlashni, hushyorlikni, e'tiborlilikni va to'g'ri xulosa chiqarishni o'rgatadi va bular orqali fikrlash yanada oydinlashadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga nafaqat borliqni, balki mavhum bo'lgan muammoli vaziyatlarni ham analiz qila olish, u haqida o'z fikriga ega bo'lish, tahlil qilib boshqa masalalar bilan taqqoslagan holda umumiy xulosa qilib, natijaga to'g'ri yondasha olishga o'rgatish zarur. Boshlang'ich maktab yoshida, matematikani o'rganayotganda, fikrlashni rivojlantirish vositalaridan biri maktab o'qituvchilari tomonidan o'quvchilarga fikrlashni o'rgatish muhimdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik tafakkurni shakllantirish maqsadida tajriba-sinov jarayoni tashkil etildi. Pedagogik tajriba jarayoni ilmiy ishimizning eng muhim bosqichi bo'lib, bu maqsadni amalga oshirishda quyidagi talablar asosida ish olib borildi:

1. Tajriba-sinov ishlarini amalga oshirishda sinflarni tanlamaslik;
2. Tajriba-sinov ishlarini amalga oshirishda o'qituvchilarni tanlamaslik;
3. Tadqiqot paytida berilgan topshiriqni yechish jarayonida har tomonlama fikrlash asosida turli usullardan foydalanish;
4. Tajriba-sinov ishlarini amalga oshirishda topshiriqlarni bajarish

uchun tegishli metodikani ishlab chiqish;

5. Tajriba-sinov ishlarini amalga oshirish davomida sinf o'quv mashg'ulotlarini o'zgartirmaslik;

6. Tajriba-sinov ishlari natijalarini tahlil qilish.

Tajriba-sinov ishlariga jalb qilingan o'quvchilardan berilgan topshiriqlarga ma'suliyat bilan yondashishi va fikrlashni talab qiluvchi masalalarga qiziqishi e'tiborga olinib, sinf o'quvchilari olgan bilimlariga mos topshiriqlar ketma-ketligi "Matematika" darslarini o'tish jarayoniga halaqit qilmagan holda berib borildi. Bu jarayonda 4-sinf o'quvchilariga berilgan ayrim masalalarni keltiramiz. Bunday tanlangan masalalar o'quvchiga mantiqan fikrlashni o'rgatadi, ularning sinchkovligini, ijodkorligini oshiradi va olgan bilimlarini umumlashtirib fikrlashga o'rgatadi.

1-masala. Ikki xonali sonlar orasidan teskarisidan (1800 ga burish) qaraganda yana son hosil bo'ladiganlarini toping (Masalan: 66, 68. Bu yerda 66 soni 99 soniga va 68 soni esa 89 soniga aylanadi).

Bu masalani yechish uchun o'quvchilar ikki xonali sonlarni yozib, aylantirib ko'rish orqali topishga harakat qilishdi. Lekin ularga bu usul ko'p vaqt talab qilishini e'tiborga olgan holda bir xonali sonlar orasidan teskarisidan qaraganda yana son hosil bo'ladigan (0, 6, 8, 9) raqamlardan foydalanib topish kerakligi tushuntirildi.

Bu topshiriqni bajarish o'quvchilar uchun kombinatorika masalalarini yechishga tayyorlov bosqichi bo'lib ham xizmat qiladi, ya'ni, "4 ta raqamdan nechta 2 xonali son hosil qilish mumkin" masalasini yechish orqali yechim topiladi. Ikki xonali sonning o'nlar xonasidagi raqam 0 ga teng bo'la olmaydi. Demak biz 3 ta holni ko'rib chiqamiz, ya'ni o'nlar xonasidagi raqam 6, 8, 9 bo'lgan kombinatsiyalarni ko'ramiz:

1-hol. Ikki xonali sonning o'nlar xonasidagi raqam 6 ga teng bo'lsin. U holda quyidagicha sonlarni hosil qilish mumkin:

60, 66, 68, 69.

Bu sonlarni teskarisidan qaraganda mos ravishda 09, 99, 89, 69 sonlarini ko'rish mumkin. 09 soni ikki xonali son emas.

2-hol. Ikki xonali sonning o'nlar xonasidagi raqam 8 ga teng bo'lsin. Bunda hosil bo'lgan sonlar quyidagicha bo'ladi:

80, 86, 88, 89.

Hosil bo'lgan sonlarni teskarisidan qaraganda mos ravishda 08, 98, 88, 68 sonlari hosil bo'ladi va 08 soni ikki xonali son bo'la olmaydi.

3-hol. Ikki xonali sonning o'nlar xonasidagi raqam 9 ga teng bo'lsa quyidagicha sonlar hosil bo'ladi:

90, 96, 98, 99.

Bu sonlardan esa ularga mos holda 06, 96, 86, va 66 sonlarini ko'rish mumkin va 06 ikki xonali son emas.

Demak, masala shartiga ko'ra 66, 68, 69, 86, 88, 89, 96, 98 va 99 sonlarini teskarisidan qaraganda yana ikki xonali son hosil bo'ladi.

Bu masalani uyga vazifa qilib berilganda o'quvchilar o, x, z harflari o'zgarmsdan qolishi, "b" harfi "q" harfiga, "d" harfi "p"



harfiga, “bob” soʻzi “qoq” soʻziga, “boq” soʻzi yana “boq” soʻziga, “NON” soʻzi yana “NON” soʻziga oʻtishini topib kelishdi. Eng asosiysi ular sonlarni va soʻzlarni topishda qaysi raqam va harflardan foydalanishni bilib oldilar.

2-masala. Birinchi xaridor ikkita qovun va beshta tarvuzga 39000 soʻm, ikkinchi xaridor esa bitta qovun va ikkita tarvuzga 17000 soʻm berdi. Qovun tarvuzdan necha soʻm qimmat?

Oʻquvchilar uyga vazifa qilib berilgan bu masalani yechimini, yaʼni qovun va tarvuz bahosini tanlash yoʻli bilan kattalardan yordam soʻragan holda topishgan. Shu topilgan natijalar orqali yechim toʻgʻriligini koʻrsata olishadi, lekin masala yechilishini tushuntira olishmaydi. Bu masala yechimi amaliy tarzda yechib koʻrsatish orqali oʻrgatildi. Buning uchun qovun va tarvuz vazifasini bajaruvchi predmetlardan (plastilin, tugma, qopqoq, konfet, ...) foydalanildi.

Amaliy yechish: Masalani 3ta oʻquvchi (sotuvchi va 2 ta xaridor) yordamida amaliyotga tatbiq etiladi. Yaʼni, bunda biz yashil va sariq rangdagi qopqoqlardan tarvuz va qovun sifatida foydalanamiz. Sariq va yashil rangdagi qopqoqlarni ajratilib ikkita uyum, “qovunlar”(sariq qopqoq) va “tarvuzlar”(yashil qopqoq) hosil qilindi. Keyin 2 ta “xaridor” oʻquvchilar oʻzlariga kerak boʻlgan “qovun” va “tarvuz”larni ajratib olishadi. “Sotuvchi” “xaridor”larning haridi boʻyicha toʻlashi kerak boʻlgan hisobni aytadi. 1-oʻquvchi xaridor 5 ta tarvuz va 2 ta qovungga 39000 soʻm va 2- oʻquvchi xaridor 2 ta tarvuz va 1 ta qovunga 17000 soʻm toʻlashini bilib oladi (oʻqituvchi yordamida oʻquvchilar shu pullar bilan taʼminlandi). 2-oʻquvchi olgan 2 ta tarvuz va 1 ta qovun uchun 17000 soʻmni olgan mahsulotlari yoniga qoʻyadi(sotuvchiga berdi maʼnosida). 1-oʻquvchi esa olgan mahsulotlarini 2 ta tarvuz va 1 ta qovundan ikkita va 1 ta tarvuzni alohida ajratib qoʻyadi. U ham 2-oʻquvchi singari 2 ta tarvuz va 1 ta qovunlarning yoniga 17000 soʻmdan qoʻyadi. Qoʻlida qolgan pulni esa bitta tarvuz yoniga qoʻydi. Shu qoʻygan puli 1 ta tarvuzning puli ekanligi aniq boʻlib qoldi va oʻquvchi uni sanab koʻradi. Oʻquvchi tarvuz 5000 soʻm ekanligini bilib oladi va 2 ta tarvuzning puli 10000 soʻm ekanligini bilgan holda qovunning bahosi 7000 soʻm ekanligini aniqlaydi. Tarvuz va qovunning bahosini bilgan oʻquvchilar ularning baholari orasidagi farq 2000 soʻm ekanligini ham topishadi. Oʻquvchilarga masalani amaliy yechishga oʻrgatilgandan keyin ifoda tuzib yechishga oʻrgatilsa ularning masalani tushunishi oson boʻladi va matematik tafakkuri yanada rivojlanadi.

Yechish:

2 ta tarvuz va 1 ta qovunning bahosi – 17000 soʻm;

4 ta tarvuz va 2 ta qovunning bahosi – $2 \cdot 17000 \text{ soʻm} = 34000 \text{ soʻm}$;

5 ta tarvuz va 2 ta qovunning bahosi – 39000 soʻm;

Demak, 1 ta tarvuz bahosi $39000 \text{ soʻm} - 34000 \text{ soʻm} = 5000 \text{ soʻm}$ ekan.

2 ta tarvuz bahosi – $2 \cdot 5000 \text{ soʻm} = 10000 \text{ soʻm}$;

1 ta qovun bahosi – $17000 \text{ soʻm} - 10000 \text{ soʻm} = 7000 \text{ soʻm}$.

Javob: Qovun tarvuzdan $7000 \text{ soʻm} - 5000 \text{ soʻm} = 2000 \text{ soʻm}$ qimmat.

Bu masalalarning barchasi darsga halaqit qilmagan holda uyga vazifa koʻrinishida beriladi. Amaliy yechishga oʻrgatilgandan keyin oʻzlashtirish, oʻquvchi malakasini oshirish uchun bir nechta masalalarni amaliy yechish va keyinchalik ifoda tuzib yechish topshiriladi.

Matematik taʼlimning asosiy maqsadi matematik qobiliyatni yuzaga chiqarish va uni rivojlantirishdan iborat. Shuning uchun real dunyo hodisalarini mantiqiy, har tomonlama va ongli ravishda oʻrganish zarurdir.

Ayniqsa, boshlangʻich sinf oʻquvchilarining asosiy dars jarayonlarini bitta oʻqituvchining faoliyat koʻrsatishi, integratsiyalashgan darslar tashkil qilib, oʻquvchilar bilan ishlash jarayonini turli muammoli savollar bilan tashkillashtirishi oʻquvchilarning mantiqiy fikrlashiga, ularning ijodiy qobiliyatlarining rivojlanishiga, intellektni rivojlantirib matematik tafakkurining shakllanishiga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. M.X.Toxtaxodjayeva, S.Nishonova, J.Hasanboyev, M.Usmonboyeva, S.Madiyarova, A.Koldibekova, N.Nishonova, N.Sayidahmedov. Pedagogika – T.: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.

2. M.Sh.Mamatov, K.R.Karimova. Boshlangʻich sinf matematika darslarida oʻquvchilarning mantiqiy fikrlashini shakllantirish, rivojlantirish va tafakkur amallarining bajarilishi //Pedagogik mahorat. №2. 2020.

3. S.Burxonov, Oʻ.Xudoyorov, Q.Norqulova, N.Ruziqulova, L.Goibova. Matematika // 3-sinf uchun darslik. – T.: Sharq. 2019.

4. N.U.Bikbayeva, E.Yangabayeva, K.M.Girfanova. Matematika // 4-sinf uchun darslik. – T.: Oʻqituvchi, 2017.

5. K.R.Karimova. Boshlangʻich sinf oʻquvchilarining mantiqiy fikrlashlarini rivojlantirish usullari // Mugʻallim hyem uzliksiz bilimlendirioʻ. №3, 116-123 b, 2021.

OʻSMIR YOSHIDAGI SPORTCHILAR IRODAVIY SOHASI RIVOJLANISHINING PSIXODIAGNOSTIK TAHLILI

S.S.Islamova, Qarshi davlat universiteti, Psixologiya kafedrasida oʻqituvchisi

В данной статье рассматриваются психологические характеристики силы воли, определение силы воли различными психологами, роль силы воли в спорте, психологические условия тренировки силы воли, психодиагностическая оценка силы воли спортсменом-подростком.

Ключевые слова и понятия: воля, волевые качества, спорт, спортсмен-подросток, успех, стремление, тренировка, тренировка, волейбол, настойчивость, ответственность, преодоление, внутренний контроль, соревновательный мотив, победа, мотивация, наказание, желание помощи.

This article discusses the psychological characteristics of willpower, the definition of willpower by various psychologists, the role of willpower in sports, the psychological conditions for training willpower, the psychodiagnostic assessment of the willpower of adolescent athletes.

Key words and concepts: will, volitional qualities, sport, teenage athlete, success, aspiration, training, training, volleyball, perseverance, responsibility, overcoming, internal control, competitive motive, victory, motivation, punishment, desire for help.



Ma'lumki, sportchini musobaqaga psixologik tayyorlash jarayonida uning irodasini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Sportchi o'z oldiga qo'ygan maqsadi sari intilishida uning irodasi namoyon bo'ladi. Irodasi kuchli sportchi turli to'siqlarga duch kelsada, uni yengib o'tishga va doimo maqsad sari olg'a qadam tashlashga intiladi. Irodasi sust sportchi aksincha, dastlabki qiyinchilikni og'ir qabul qiladi va bu unda salbiy emotsional holatni yuzaga keltirgan holda natijaga erishish motivatsiyasini susaytiradi. Shuning uchun sport psixologiyasida sportchining irodasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Ma'lumki, irodaviy sifatlar sportda inson harakatlarini psixofizik tartibga solishning mexanizmi sanalib, u murakkab vaziyatlarni yengish jarayonida namoyon bo'luvchi shaxs xususiyatlaridan biridir. Sportda irodaviy sifatning namoyon bo'lishi nafaqat, muvaffaqiyatga intilish, muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik balki, insonda shakllangan axloqiy munosabatlarning shakllanganligi bilan ham tushuntiriladi. Hozirgi kunda, o'smir sportchilarni irodaviy jihatdan tayyorlash ishlari dolzarb ahamiyat kasb etib qolmasdan, uni yanada rivojlantirishni talab etmoqda. M.Ya.Basov ta'kidlaganidek, sportda irodaviy mashqlantirishning psixologik usullari yetarlicha rivojlantirilgan. Bundan tashqari, maxsus adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, psixologik va pedagogik xarakterdagi ilmiy-uslubiy asarlarda, sportchilarning irodasi, irodaviy jihatdan tayyorlash muammolariga qiziqish sezilarli darajada kamaygan [1,78].

O'smir sportchilarda o'z-o'zini ixtiyoriy tartibga solish, shuningdek, ularda birlamchi irodaviy sifatlarini rivojlantirish masalalari, sport mashg'ulotlarining dastlabki bosqichida juda muhimdir. Chunki, bu o'tish davri hisoblanib, unda insonning qiziqishlari, sohaga bo'lgan qobiliyati, motivatsiya darajasi kabilar hisobga olinishi lozim. O'smirlik yoshida irodaviy sifatlardan "qat'iyatlilik" endigina shakllanayotgan sifatlardan biri sifatida tan olinadi. Qolaversa, bunday xulosalar ko'plab yetuk psixologlar tomonidan e'tirof etilgan. Shu bois, sport bilan shug'ullanuvchi yoshlarda qat'iyatlilikni shakllantirish eng muhim vazifalardan biridir.

L.V.Marishukning aniqlashicha, agarda, o'smir sportchilarning o'zi qat'iyat bilan maqsadga erishishga intilmasa, unda murabbiy ham hyech qanday yordam bera olmaydi [2,66]. Quyida o'smir yosh sportchilar uchun zarur sanalgan irodaviy sifatning turiga va ularning shakllanishiga ta'sir etuvchi ayrim psixologik omillar haqida to'xtalib o'tishga harakat qilamiz. Bundan tashqari, maqsadga intilish o'z ishiga bo'lgan ishtiyoq bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin, qat'iyatlilik nafaqat insonning irodasi, balki uning qiziqishlari, bajarilayotgan faoliyatning hissiy mazmundorligi kabilar ham qo'llab-quvvatlaydi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, har doim uzoq maqsadga erishishda o'ziga xos qiyinchiliklar mavjud. Ya'ni, charchoq, to'yinganlik, muvaffaqiyatsizlikka uchraganda vazifalardan ko'ngil qolishi va hokazo. Bizningcha, keltirib o'tilgan sifatlar faqatgina irodaviy sifatlar orqali bartaraf etiladigan qiyinchiliklar sanaladi.

Sportdagi sub'ektiv qiyinchiliklar ko'pincha, salbiy his-tuyg'ularda namoyon bo'ladi. Ya'ni, dushmanidan qo'rqish, shikastlanishdan qo'rqish, yutqizib quyishdan qo'rqish va hokazo. Ob'ektiv qiyinchiliklar sifatida esa, sport faoliyatining umumiy va o'ziga xos shart-sharoitlari tushuntiriladi. Ya'ni, belgilangan rejimga rioya qilish, ko'plab musobaqalarda qatnashish, noqulay ob-havo va boshqalar. Hozirgi vaqtda, iroda psixologiyasida quyidagilarni asosiy xususiyatlar sifatida ko'rib chiqish odat tusiga kirgan. Asosiy sifatlariga tashabbuskorlik, qat'iyatlilik, mustaqillik, chidamlilik va o'zini tuta bilish, diqqatlilik, fidoiylik va boshqalar kiritiladi. S.K.Bagadirova boshqalardan farqli o'laroq, sportchilarning qaysi sport turi bilan shug'ullanishidan qat'iy nazar, ular o'rtasida ixtiyoriy faoliyat uslubini o'rgangan. Muallif irodaning asosiy vazifalariga mos keladigan, irodaviy faoliyatning har xil uslublarini aniqladi [3,58]:

- rag'batlantirish;
- tartibga solish;
- cheklash va hokazo.

V.T.Malking ko'ra esa, o'smir sportchilarda irodaviy sifatning

shakllanishi o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lib, uni quyidagi ketma-ketlik asosida tushuntirish maqsadga muvofiqdir [4,34]:

– Dinamik jismoniy fazilatlar - kuch, tezlik, reaksiya tezligi kabi sifatlar birinchi bo'lib shakllanadi;

– Katta va uzoq yutuqlarga javob beruvchi irodaviy sifatlar – qiyinchiliklarga bardosh bera olish qobiliyati, chidamlilik, qat'iyatlilik, murakkab va nozik harakatlarga javob beruvchi sifatlar – konsentratsiya, diqqatni jamlay olish, o'zini o'zi faollashtira olish va hokazo. O'smirlik yoshida irodaviy sifatning shakllanishi intensiv kechib, keyinchalik mustahkamlana boradi. O'smir sportchilarda ixtiyoriy harakatlarning shakllanishida jamoadoshlarining ham roli yuqori sanaladi. Chunki, tengdoshlar tomonidan berilgan tanbehlar, qo'rqoqlik, dangasalik, yalqovlik, manmanlik, o'ziga bino qo'yish kabilar bunga yaqqol misoldir. Shu orqali o'smir qat'iyatli bo'lishga, boshqalardan orqada qolmaslikka, yetakchilikni qo'lga olishga, namunali va muvaffaqiyatli jamoadoshlariga intilishga harakat qiladi. Bundan tashqari, ushbu jadval orqali faktorlar o'rtasidagi bog'liqliklarni ko'rishimiz mumkin.

Yengib o'tuvchi xulq-atvor va muvaffaqiyatga erishish muvaffaqiyatsizlikdan qochish so'rovnomalari faktorli analiz ko'rsatkichlari

Shkalalar	Faktorlar			
	1	2	3	4
Irodaviy matonat	0,643		0,538	0,566
Vaziyatni yengib o'tish		0,637		
Oqilona harakat		0,594	0,554	
Jur'atsizlik	0,589	0,567	0,646	
Nazorat				0,738
Kechinmalar namoyishi	0,732		0,518	
Madad istagi	0,724	0,485	0,652	
Muvaffaqiyatga erishish	0,743			
Muvaffaqiyatsizlikdan qochish	0,670			0,562

Umuman olganda, o'smir yoshdagi basketbolchi sportchilarda irodaviy sifatlariga ta'sir qiluvchi psixologik omillariga doir tadqiqotimizga aniqlik kiritish davomida, shaxsning hayoti davomida murakkab vazifalarni bajarishda irodaviy sifatlarini shakllantirish eng asosiy jarayonlardan biri sanaladi. Sinaluvchilar natijalari faktorli analiz bo'yicha ko'rsatkichlar 4 ta faktorga birlashganligi namoyon bo'ldi.

Amalga oshirilgan empirik tadqiqot natijalari bo'yicha quyidagilarni xulosa qilishimiz mumkin. Birinchi shkalani tashkil etgan psixologik faktorlar: irodaviy matonat, jur'atsizlik, kechinmalar namoyishi, madad istagi, muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatsizlikdan qochish kabi natijalar bilan o'zaro farqlangan. Ikkinchi shkalani tashkil etgan psixologik faktorlar: vaziyatni yengib o'tish, oqilona harakat, jur'atsizlik va madad istagi kabi natija bilan alohida tavsiflangan. Uchinchi shkalani tashkil etgan psixologik omillar: irodaviy matonat, oqilona harakat, jur'atsizlik, kechinmalar namoyishi va madad istagi kabi daraja bilan alohida xarakterlangan. To'rtinchi shkalani tashkil qilgan psixologik birliklar: irodaviy matonat, nazorat va muvaffaqiyatsizlikdan qochish kabi psixologik xususiyatlar bilan ajralib turganligini qayd qilish mumkin.

Adabiyotlar

1. Басов М.Я. Воля как предмет функциональной психологии. Методика психологических наблюдений за детьми. – М.: 2008.
2. Маришук Л.В. Психология спорта: учеб. пособие. – Минск: БГУФК, 2006.
3. Багадирова С.К. Материалы к курсу «Спортивная психология»: учебное пособие / С.К.Багадирова. – Майкоп: Изд-во «Магарин О.Г.». 2014.
4. Малкин В.Т. Спортивная психология: взгляд в XXI век / В.Малкин, Л.Роголева // Человек в мире спорта: Новые идеи, технологии, перспективы: тез. докл. Междунар. конгр. – М.: 1998. – Т. 2.



PROKURATURA SOHASIDA KADRLAR ZAXIRASI BILAN ISHLASH TIZIMINI IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK JIHATDAN TAKOMILLASHTIRISH IMKONIYATLARI

E.N.Sattarov, Bosh prokuratura akademiyasi bo'lim boshlig'i, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

В статье рассматривается вопрос формирования резерва управленческих кадров.

Ключевые слова и понятия: резерв кадров, должность, формирование, личностные качества, лидерские качества, комплексный подход, коллектив.

The article deals with the issue of forming a reserve of managerial personnel.

Key words and concepts: personnel reserve, position, formation, personal qualities, leadership qualities, integrated approach, team.

Hozirgi kunda dunyodagi taraqqiy etgan davlatlar tajribasi boshqaruv tizimi faoliyati mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy istiqbolini belgilab beruvchi bazaviy omillardan biri ekanligini ko'rsatmoqda. Boshqaruv tizimi samaradorligiga erishishda boshqaruv kadrlari zaxirasini shakllantirish yetakchi bosqichlardan biri bo'lib, bunda tizimni takomillashtirishga ijtimoiy psixologik nuqtai nazardan: kadrlar zaxirasiga nomzodlarning shaxsiy sifatlarini, liderlik, professional, ekstremal kompetensiyalari shakllanganligini baholash imkoniyati nuqtai nazaridan qarash muhim hisoblanadi. Ayniqsa qonunlar ijrosi bilan bog'liq ijtimoiy kayfiyatga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatuvchi sohalaridan biri bo'lgan prokuratura sohasida rahbar kadrlar bilan ishlashda muhim zveno hisoblangan kadrlar zaxirasini shakllantirish tizimini ijtimoiy psixologik jihatdan takomillashtirish masalalarini tadqiq etish shu kunda eng muhim masalalardan bo'lib turibdi.

Kadrlar zaxirasini shakllantirishda yaxlit tizimni ishlab chiqish va zaxirani shakllantirishga kompleks yondashuv talab qilinadiki, bunda quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ish olib borilishi kerak:

1. Turli xil siyosiy texnologiyalarning rivojlanishini va ularning jamiyatning turli qatlamlari ongiga ta'sirini prognoz qilish; davlat xizmatchisini psixologik tayyorlashning mazmuniga bo'lgan zamonaviy talablarni hisobga olish;

2. Monitoring nazorati;

3. "Boshqaruv qarorlari qabul qilish texnologiyalari", "Muvaffaqiyatli rahbar uslubini shakllantirish strategiyasi" dasturiy-maqсадli treninglar, "Verbal muloqot darajalari", "Qanday qilib muvaffaqiyatli karerani qurish mumkin" va boshqa individual maslahatlar.

4. "Davlat xizmatchilarining psixologik savodxonligi" dasturi bo'yicha mashg'ulotlar o'tish.

Rahbarlik lavozimlariga kadrlar zaxirasini shakllantirishda ko'pincha birinchi o'ringa nomzodning shaxsiy, eng avvalo liderlik xarakteristikalarini chiqadi. Liderlik mavzusi butun dunyoda juda mashhur bo'lib bormoqda. Ammo muvaffaqiyatli ish jarayonini tashkil qilish uchun mehnat jamoasining strukturasini bilishning o'zi kamlik qiladi, xodimlarni ishga olish va har bittasiga konkret ish maydonini belgilab berish yetarli emas. Tashkilot xodimlari yagona jamoa bo'lishlari kerak. Bu tushunarli holat: kompaniyalarning ko'pchiligi o'z faoliyatlarining samaradorligi va muvaffaqiyatlilik ularning liderlik salohiyati qanchalik kuchli ekanligiga bog'liq ekanligini anglamoqdalar.

Kadrlar zaxirasini shakllantirishga psixologik yondashuv shundan iboratki, nomzodlarni tanlash va tayyorlash natijasida ular nafaqat kasbiy muhim malakalarni, balki samarali kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan xulq-atvor postulatlarini ham o'zlashtiradilar. Bunday postulat - qoidalarga misol quyidagilar bo'lishi mumkin [1]:

1. Uzoq va yaqin maqsad va vazifalarni qo'yish, istiqbolni qarab chiqish.

2. Tajribani tahlil qilish malakalarini optimallashtirish, xulq-

atvorning muvaffaqiyatli modellarini qo'llash, muvaffaqiyatsizlik sabablarini tahlil qilish va qayta ishlashda konstruktivlik.

3. Bitta psixologik holatdan boshqasiga tezkorlik bilan o'tish malakasi (vaziyatga bog'liq ravishda).

4. Favqulodda vaziyatlarda ishonchni va o'z-o'ziga bo'lgan hurmatni saqlash.

5. O'zini chetdan turib kuzatish ko'nikmasi, o'zining psixiotsional holatini va xulq-atvorini doimiy korreksiya qilish.

6. Psixologik bosimlar va manipulyatsiyalarga qarshi tura olish ko'nikmalari, yuzaga kelgan vaziyatlarga o'zining negativ reaksiyasini vaqtida oldini olish ko'nikmasi.

Hozirgi zamonaviy sharoitlarda korxonalar, tashkilotlar, kompaniyalar ishlashi sharoitida kadrlar zaxirasini tayyorlashning amaliy ahamiyatli natijalariga quyidagilar kiritiladi: xodimlar kadrlar zaxirasini sifatli o'qitish; kasbiy tajribani yetkazib berish; ijtimoiy-kasbiy moslashuv, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatda tashkilotni, korxonani, bo'linmani boshqarish.

O'qitishning asosiy natijasi mutaxassislarni tayyorlashda: savodli, chuqur o'ylanilgan boshqaruv qarorlarini qabul qilish, samarali boshqaruv menejmenti kabi yakuniy natijaga erishishdan iborat [2].

Kadrlar zaxirasini tayyorlashda yana bir muhim psixologik-pedagogik yondashuv - bu lavozimda o'sishni hamrohlik qilib olib borish bo'lib, u individual karera uslubini diagnostika qilish va shu asosda karerada o'sishda o'z-o'zini boshqarish mexanizmlarini kiritish asosida karerada o'sishning individual professiogrammalarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Hozirgi kunda zaxirani kasbiy qayta tayyorlashning turli xil tizimlarida davlat xizmatchisi kasbiy faoliyatini psixologik hamrohlik qilib olib borishning turli xil modellari taklif qilinmoqda. Hamrohlik qilib olib borishning eng ommaviylashgan instrumentlariga guruhviy va individual psixologik konsultatsiyalarni kiritish mumkin.

Kadrlar zaxirasi tayyorlov (o'qish)dan o'tgandan keyin ma'lum bir shakllangan rahbar modelini tavsiya qilish mumkin bo'ladi.

Bunda kadrlar zaxirasi tarkibiga nomzodlarni tanlab olishda quyidagilar asosiy mezonlar bo'lib xizmat qiladi:

- 1) yuqori kasbiy kompetentlik;
- 2) boshqaruv ishi bo'yicha yetarlicha tajribaning mavjudligi;
- 3) tashkilotchilik, ishchanlik va shaxsiy sifatlar;
- 4) ijodiy innovatsion faoliyatga motivatsiyalash;
- 5) ijtimoiy-psixologik yetuklikning aniq ifodalangan belgilari;
- 6) xodimning kadrlar zaxirasiga kiritilishga roziligi [3].

Kadrlar zaxirasi tarkibiga nomzodlarni tanlash quyidagi talablarga binoan amalga oshiriladi:

1) kasbiy kompetentlik: taalluqli ma'lumotga egalik, ish profili bo'yicha tajriba. Bilim, ko'nikma, malakalar, informatsiyalarni va hujjatlarni tahlil qilish qobiliyati, asosli qarorlarni qabul qilish va ularning ijrosiga erishish qobiliyati, ish madaniyati, savodlilik, professional darajasini muntazam oshirish, lavozim pog'onalarida o'sishga bo'lgan yo'nalganlik;



2) tashkilotchilik qobiliyatlari: xodimlarni boshqarish, ularning faoliyatini koordinatsiya va nazorat qilish ko'nikmalari, boshqaruvning zamonaviy metodlari va texnikasini o'zlashtirganlik, lavozim vazifalari doirasida vakolatlarni amalga oshirish qobiliyati, tashabbuskorlik;

3) mas'uliyatlilik: o'ziga va xodimlariga yuqori talabchanlik, so'zining ustidan chiquvchanlik, o'z ishiga va jamoa ishiga ob'ektiv tanqidiy baho berish;

4) axloqiy sifatlar: vijdonlilik, mehnatsevarlik, ob'ektivlik, ijtimoiy-psixologik va axloqiy yetuklik, xodimlar bilan muloqotda xayrixohlik, kommunikativ qobiliyatlari, xushmuomulalik, insoflilik, atrofdagilarga e'tiborlilik.

Bunday tashqari, kadrlar zaxirasi tarkibiga, odatda, intizomli va ijro etuvchi, tashabbuskor va maqsadga intiluvchan, obro'ga ega va odamlar bilan ishlay oladigan xodimlar ham kiritiladi.

Kadrlar zaxirasini shakllantirishning psixologik jihatlariga quyidagilarni kiritish mumkin [4]:

1) ta'lim – bilim, ko'nikma va malakalarni egallashda yordam berish;

2) tarbiya – shaxsning ma'naviy-axloqiy shakllanishiga yordam berish;

3) psixodiagnostika – o'z-o'zini bilishda va kasbiy ta'lim berish va qayta o'qitishni individuallashtirishda yordam berish;

4) psixoprofilaktika – surunkali stressning, shaxsiy xavotirlanishning, xizmat lavozimida o'sish istiqboli to'g'risida fikrning, ichki nostabillikning, nostandart vaziyatlarda boshqaruv vaziyatlarini yechishga tayyor emaslikning paydo bo'lishi va rivojlanishini oldini olishda yordam berish;

5) psixologik trening – psixotexnik mashqlar, o'yinlarning maxsus ishlab chiqilgan komplekslari.

Maxsus o'tkazgan tadqiqotimizda prokuratura tizimida kadrlar zaxirasi bilan ishlashni ijtimoiy-psixologik takomillashuviga erishishda muhim zveno bo'lgan psixologik hamrohlik qilib borishni prokuratura rahbar kadrlari zaxirasiga nomzodlarning professional rivojlanishiga inson rivojlanishining yashirin imkoniyatlarini izlashda, uning shaxsiy imkoniyatlariga tayangan holda tashqi olam bilan aloqalarini qayta tiklash uchun psixologik sharoitlar yaratishda ifodalovchi psixologik hamrohlik qilib borish [5]; 6) tarzida tashkil qildik. Bunda quyidagi asosiy prinsiplarga asoslanish muhim ekanligiga asosiy urg'u berildi:

1. Professional tanlovning keyingi professional rivojlanishga o'zlarining yuqori darajadagi qiziqishlarini namoyon etgan barcha ishtirokchilar, professional rivojlanishning individual rejasi asosida psixologik hamrohlik olib borish huquqiga egalar.

2. Professional tanlov natijalariga ko'ra barcha ishtirokchilar 4 ta guruhga taqsimlanadilar. Bunday bo'lishning asosi – professional kompetensiyalar darajasi va professional rivojlanish potentsiali.

3. Har bir guruh uchun professional rivojlanishning individual rejaga kiritilgan o'z vazifalari belgilangan.

4. Kadrlar zaxirasiga professional tanlovda ishtirok etgan mutaxassisning professional rivojlanishini psixologik hamrohlik qilib olib borish individual reja bilan moslashtiriladi.

5. Mutaxassisning professional rivojlanishini psixologik hamrohlik qilib olib borishning muvaffaqiyatliliigi va samaradorligi ko'rsatkichi bo'lib uning rivojlanishi manfaatlarining O'zbekiston Respublikasi davlat xizmatini rivojlanishi strategik manfaatlari bilan moslashtirilganligi hisoblanadi.

Kadrlar zaxirasiga tanlovda ishtirok etgan mutaxassislarni psixologik hamrohlik qilib olib borish dasturini ishlab chiqishda asosiy e'tibor professional rivojlanishning individual rejalarini ishlab chiqishga qaratildi. Rejalar professional kompetensiyalarning mavjud darajasidan va professional diagnostika davomida aniqlangan yaqin kelajakdagi professional rivojlanish zonasi (professional rivojlanish potentsiali) dan kelib chiqqan holda ishlandi.

Maxsus psixodiagnostik tanlov asosida shakllantirilgan rahbar kadrlar zaxirasiga nomzodlar guruhlar uchun mutaxassislarda mavjud professional kompetensiyalarni yaxshilashga imkoniyat berishga yo'naltirilgan rivojlanish individual rejalarini ishlab chiqildi.

Bunday ilmiy asoslangan yondashuv, bir tomondan, prokurorlik xizmatining yuqori malakali kadrlarga bo'lgan manfaatdorligi va avlodlar izchilligi bilan muvofiqlikka, ikkinchi tomondan, turli darajadagi tayyorgarlikka va rivojlanishga nisbatan turli xil potentsial (salohiyat)ga ega xodimlarning professional manfaatlari o'rtasida muvofiqlikka olib keladi. Bu esa ham shaxsning o'z professional faoliyatidan qoniqish olishiga va samarali ishlashiga, ham davlatning yuqori malakali kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarining qondirilishiga olib keladi.

Adabiyotlar

1. Санталайнен Т., Поренне П. Управление по результатам. – М.: Политиздат, 2013.

2. Чернова Е. Повышение мотивации труда государственных служащих // Кадровик. Трудовое право для кадровика, 2011. – №3.

3. Формирование и организация работы с кадровым резервом в производственных подразделениях «Прогрестех». IN 3.2.10 РТ. Редакция 1. 2010.

4. Черепанов В.В. Основы государственной службы и кадровой политики: Учебник для студентов ВУЗов. – М.: Юнити, 2008.

5. Мамайчук И.И. Помощь психолога детям с аутизмом. – СПб.: Речь, 2007.

6. Шапарь В.Б. Практическая психология. Психодиагностика отношений между родителями и детьми: психологический факультет: Феникс. – 2006.

O'SMIR YOSHLARDA HUQUQIY MUNOSABAT SHAKLLANISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

N.Eshonqulov, Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi

Данная статья носит научно-исследовательский характер, в ней затрагивается серьезная и актуальная проблема, т.е. формирование правоотношений у молодежи, повышение правовой грамотности, что является одним из приоритетных направлений на сегодняшний день.

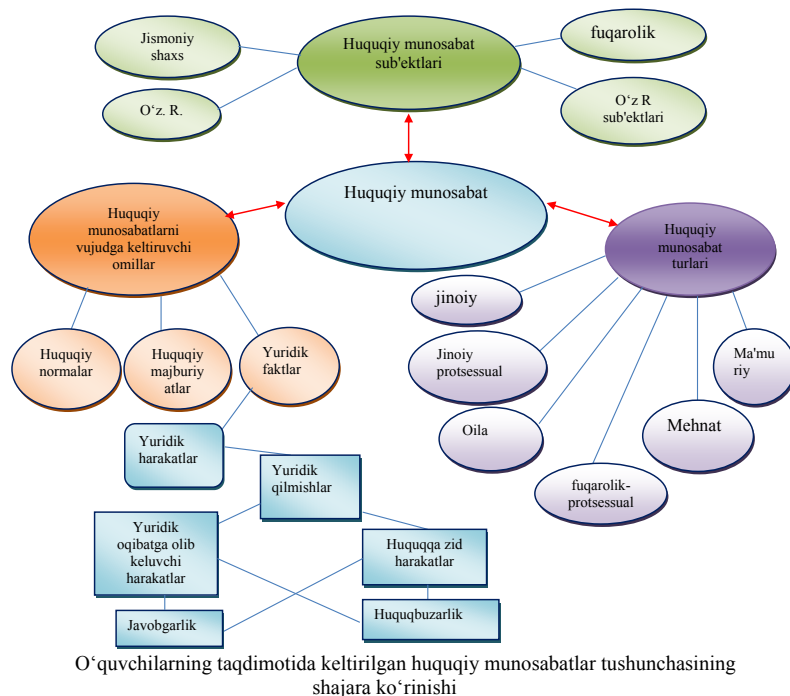
Ключевые слова и понятия: юридические факты, юридические действия, субъекты правоотношений, виды правоотношений, правовая культура, юридическая грамотность.

This article is of a research nature, it addresses a serious and urgent problem, i.e. formation of legal relations among young people, increasing legal literacy, which is one of the priority areas today.

Keywords and concepts: legal facts, legal actions, subjects of legal relations, types of legal relations, legal culture, legal literacy.



Mamlakatimizdagi davlat va jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichi huquqiy munosabatlarda barcha ishtirokchilarning huquqiy madaniyatini, huquqiy savodxonligini har tomonlama oshirishni talab qilmoqda. Huquqiy madaniyat, huquqiy bilim, huquqiy e'tiqod va izchil amaliy faoliyat majmui sifatida jamiyat va davlat oldida turgan vazifalarning muvaffaqiyatli hal etilishini ta'minlaydi. Huquqiy savodxonlikka erishishni ta'minlash borasidagi barcha harakatlar ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida o'z ifodasini topmoqda, deyish mumkin. Ammo bu jarayonni yana samarali kechishida ta'lim-tarbiya muhitidagi huquqiy bilimlarni o'zlashtirish savodxonlik darajasini ta'minlashga xizmat qiluvchi pedagogik-psixologik qonuniyatlarga tayanishga zarurat sezadi.



O'spirinlik davrida huquqiy bilim va tushunchalarni shakllantirish biron bir ijtimoiy guruhda o'z o'rini topish uning uchun qanchalik muhim ahamiyat kasb etmasin shunga qaramasdan bu ontogeneza bosqichidan eng rivojlangan his bu shaxs bo'lib hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotlar natijalarining tahlili shuni ko'rsatdiki, barcha yoshlarda o'zligini anglash bir xil emas ekan chunki bu turdagi ko'rinish ijtimoiy-madaniy huquqiy bilim va tushunchalarni shakllanganligi aqliy-ijodiy

shart-sharoitlar bilan uzviy bog'liqdir. O'spirinni o'qitish jarayonida yoshiga ham e'tibor berish ijtimoiy turmushda foydadan xoli emas, chunki huquqiy bilim va tushunchalarni o'zida mujassamlashtirsa u kishining ruhiy holatiga kuchli ta'sir etadi hatto larzaga keltiradi [1].

"Huquqiy munosabatlar" tushunchasi yuzasidan amaliy mashg'ulot mavzusini amalga oshirish metodikasi quyida keltirib o'tiladi. Mavzu bo'yicha huquqiy munosabat tushunchalari shajarasi o'quvchilarning amaliy mashg'ulot vaqtida ishlab chiqqan sxemalaridan faoliyat natijalarini biridir. Ushbu holatga o'quvchilarning huquqiy munosabatlarga doir yuridik tushunchalarini tavsiflashning o'ziga xos ko'rinishi sifatida qarash mumkin. Bundan tashqari, biz o'quvchilarda huquqiy tushunchalarini shakllantirishga doir tadqiqotlarni yana bir holatini alohida tahlil qilib o'tamiz. Ushbu yo'nalishdagi izlanish quyidagi tahlillarda o'z aksini topgan. Tajriba-sinovni tashkil etishda quyidagi tartibda ish yuritildi.

Birinchi guruh tajriba-sinov va ikkinchisi esa nazorat guruhi. Tajriba-sinov guruhi o'quvchilari loyihalashtirilgan amaliy mashg'ulot rejasi bo'yicha nazorat guruhi esa an'anaviy tarzda mashg'ulot olib borishga tayanadi.

Loyihalashtirilgan o'quv mashg'ulotini amalga oshirishning birinchi va ikkinchi bosqichida fan o'qituvchisi yetakchilikni o'z zimmasiga olgan holda o'quvchilarga huquqiy munosabatlar tushunchasini ta'riflash, huquqiy munosabatlarning vujudga kelishini belgilovchi omillar, yuridik faktlar, yuridik harakatlar, huquqiy munosabat sub'ektlari, huquqiy munosabat turlari haqida nazariy tushunchalar berildi.

Mashg'ulotning uchinchi va to'rtinchi bosqichida esa o'quvchilarning guruhlarda ishlashlari va guruhiiy ish natijalari taqdim etildi. O'quv mashg'uloti yakunida esa o'quvchilarda huquqiy tushunchalarning shakllanganligi va o'z navbatida nazorat guruhida o'quvchilarning an'anaviy mashg'ulotdagi faoliyati baholash mezonlari bo'yicha baholandi

O'quvchilarda huquqiy tushunchalarni shakllantirish bo'yicha tashkil etilgan mashg'ulotlarning natijalarini baholash bo'yicha tashkil etilgan tajriba-sinovda ta'lim sub'ektlarining bilim saviyasi, ko'nikma va malakalarini nazorat

qilishning reyting tizimi to'g'risidagi nizomiga asoslangan holda baholash amalga oshirildi. Bu esa har bir tashkil etilgan mashg'ulot bo'yicha o'quvchilarda yuridik tushunchalarni shakllanganlik darajasini baholash imkoniyatini beradi [2].

Tajriba-sinov qatnashchilarda huquqiy tushunchalarni shakllanganlik holati tajriba va nazorat guruhlari faoliyatini o'rganishga asoslanib amalga oshirildi. Yakuniy bosqichda o'spirinlarda "Huquqiy munosabatlar" to'g'risidagi tushunchalarning shakllanganligi yuzasidan taqdimot materiallari ko'zdan kechirilganida bir-biridan farq qiluvchi holatlar kuzatiladi. Taqdimotlar orasida o'quvchilarda huquqiy tushunchalar shakllanganligini xarakterlovchi eng yaxshi taqdimot materiali sifatida huquqiy tushunchalarni klasterlashga erishgan guruh a'zolari faoliyati ijobiy ko'rsatkichga ega, degan xulosaga olib keladi. Huquqiy munosabat tushunchalari shakllantirilgan holatini nazorat qilishga alohida matematik modelga tayanish yoki tajriba-sinov va nazorat guruhlari natijalari o'rtasidagi munosabatni aniqlash orqali ham erishiladi.

Bu holat "Jamiyat, davlat va huquq" mavzulari misolidagi tajriba-sinov natijalari bo'yicha tahlil qilindi.

O'quvchilarni loyihalashtirilgan mashg'ulotlar davomida huquqiy tushunchalarini o'zlashtirish ko'rsatkichlarida tajriba-sinov va nazorat guruh qatnashchilarda statistik miqorlar bo'yicha tafovut kuzatildi. Jamiyat va davlat tushunchalarini ta'riflash, ular o'rtasidagi bog'liqlik va farqarni ifodalashda-4,12 ball va nazorat guruh-3,36 ball; "davlat funksiyalari" bo'yicha-4,04 va 3,28 ball; "davlat boshqaruv shakli"

O'quvchilarning "Jamiyat, davlat va huquq" mavzusi bo'yicha huquqiy tushunchalarini shakllanganlik darajasi ko'rsatkichlari

№	Tushunchalar	Guruhlar	O'zlashtirish ko'rsatkichi (baho)		t
			X	σ	
1	Jamiyat va davlat	Tajriba-sinov	4,12	0,78	3,61**
		Nazorat	3,36	0,86	
2	Davlat funksiyalari	Tajriba-sinov	4,04	0,78	2,78*
		Nazorat	3,28	0,89	
3	Davlat boshqaruv shakli	Tajriba-sinov	4,04	0,78	3,26**
		Nazorat	3,24	0,87	
4	Davlatning tuzilish shakli	Tajriba-sinov	4,12	0,78	3,57**
		Nazorat	3,32	0,80	
5	Siyosiy tartibi	Tajriba-sinov	4,00	0,81	3,57**
		Nazorat	3,04	0,73	
6	Davlat boshqaruvida foydalaniladigan huquq-me'yoriy hujjatlar	Tajriba-sinov	3,68	0,55	3,97***
		Nazorat	2,96	0,84	
	Natijalarning umumiy o'rtacha ko'rsatkichi	Tajriba-sinov	3,72	0,37	5,23***
		Nazorat	3,20	0,39	

p≤0,01, *p≤0,001



bo'yicha-4,04 va 3,24 ball; "davlat tuzilish shakli" bo'yicha-4,14 va 3,32 ball; "siyosiy tartibi"ga doir tushunchalar bo'yicha-4 va 3,04 ball; "davlat boshqaruvida foydalaniladigan hqqy-me'yoriy hijjatlar" bo'yicha-3,68 va 2,96 ball; umumiy o'rtacha bah ko'rsatkichi esa 3,72 va 3,20 balldan iborat. Barcha ko'rsatkichlar bo'yicha natijalar o'rtasida ishonchlik farqari kuzatildi (jadval). Agar ular natijalarining mavzular bo'yicha koeffitsientini aniqlaganda quyidagicha ko'rinish oldi:

$$RMT = \frac{\Phi_{H1} + \Phi_{H2} + \Phi_{H3} + \Phi_{H4} + \Phi_{H5} + \Phi_{H6}}{6} = \frac{4,12 + 4,04 + 4,04 + 4,12 + 4 + 3,68}{6} = 4,04$$

$$RMT = \frac{\Phi_{H1} + \Phi_{H2} + \Phi_{H3} + \Phi_{H4} + \Phi_{H5} + \Phi_{H6}}{6} = \frac{4,12 + 4,04 + 4,04 + 4,12 + 4 + 3,68}{6} = 3,72 \approx 4;$$

Nazorat guruh o'qovchilari esa:

$$RMH = \frac{\Phi_{H1} + \Phi_{H2} + \Phi_{H3} + \Phi_{H4} + \Phi_{H5} + \Phi_{H6}}{6} = \frac{3,36 + 3,28 + 3,24 + 3,32 + 3,04 + 2,96}{6} = 3,20$$

$$RMH = \frac{\Phi_{H1} + \Phi_{H2} + \Phi_{H3} + \Phi_{H4} + \Phi_{H5} + \Phi_{H6}}{6} = \frac{3,36 + 3,28 + 3,24 + 3,32 + 3,04 + 2,96}{6} = 3,20$$

Bu esa huquqiy tushunchalarni shakllantirish bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlarga ko'ra, tajriba-sinov guruh (74,4%) va nazorat guruh (64%) o'qovchilarining tushunchalarni o'zlashtirish ko'rsatkichlari samaradorligi 10,4 % ni tashkil etadi.

Hqqy ta'lim o'qovchilarning kelajakda fuqrolik yoki kasbiy faoliyatining uzviy bir bo'g'ni uchun zaruriy bo'lgan bilimlarni boshlang'ch darajasini o'zida aks ettirganligi sababli ham huquqiy

muammolarni hl etishning muhm sharti hsoblanadi. Xuddi shu sababli hm uning dolzarbligi bir jhtdan uzluksiz ta'lim tizimining hr bir bosqchida e'tiborga olinganligi bilan bog'iqir. Uzluksiz ta'lim boshlang'ch bo'g'nlaridayoq "Konstitutsiya alifbosi", "Davlat va huquqa soslari", "Huquqshunoslik", "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganish" singari fanlarni o'qilishi uzluksiz tashkil etilgan.

Huquqiy bilim va tasavvurlar ijtimoiy hayotning barcha tomonlariga kirib, fuqrolarning ongidan o'rin olib odamlar xulq-atvoriga psixologik ta'sir etadi. Jamiyat qbul qlgan qnun qidalar doirasiga faoliyat ko'rsatishga undaydi. Shunday ekan hqqy savodxonlikka erishishni ta'minlash borasidagi barcha harakatlar ta'lim tizimining barcha bo'g'nlarida o'z ifodasini topmoqa deyish mumkin.

Adabiyotlar

1. Shoumarov G.B. Voyaga yetmagan jinoyatchilar bilan ishlashning psixologik masalalari. Ta'lim tizimi – psixologik xizmat. Muammolar yechimlar. – T.: 2002.
2. Jo'raev B. O'qovchilarda yuridik tushunchalar shakllanishining psixologik jihlari. O'z Resp. Fan nashriyoti. 2014. – T.
3. www.goog.uz
4. www.psixo.ru

YOSHLARDA YUKSAK INSONIY HISLARNI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY PSIXOLOGIK OMILLARI

Ch.Orziqulova, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti, "Ijtimoiy fanlar" fakulteti psixologiya yo'nalishi 1- bosqich magistranti, Xalq ta'limi a'lochisi

В статье описаны социально-психологические факторы формирования высоких человеческих чувств у молодежи.

Ключевые слова и понятия: образование, воспитание, молодежь, человеческие чувства, формирование.

The article describes the socio-psychological factors in the formation of high human feelings among young people.

Key words and concepts: education, upbringing, youth, human feelings, formation.

Yangi O'zbekistonni qurish yo'lida katta sa'y-harakatlarni amalga oshirayotgan davlatimiz rahbari asosiy e'tiborni yoshlarning ta'lim va tarbiyasiga qaratar ekan, agar tarbiya mukammal bo'lsa, yoshlarda yuksak insoniy hislar maromida shakllansa, ta'lim o'z-o'zidan yuksalishiga shubha yo'q, degan g'oya asosida yoshlarning kelajagiga alohida e'tibor berib kelmoqda.

Buning uchun avvalo yuksak hislarni o'zida mujassam etgan pedagog o'qituvchilarni tayyorlash va muntazam malakalarini oshirib borish maqsadga muvofiqdir.

Dunyo miqyosidagi sport va fan olimpiadalarida O'zbekiston bayrog'ini yuqori cho'qqilarga ko'tarayotgan yoshlarimiz o'zlarining yo'nalishlaridan tashqari ma'naviy va ma'rifiy jihatdan yuksak hislarni ham butun dunyoga ko'z-ko'z qilib, milliy g'ururimizga g'urur qo'shmoqdalar. Mamlakatimiz hududida esa ko'plab yoshlar o'zlarining tashabbuslari bilan bunyodkorlik ishlarini amalga oshirib, xalqimiz farovonligi yo'lida o'z fidoiylklarini namoyon etmoqdalar. Ana shunday yoshlarimizning saflari yanada kengayishi uchun, ularda farovonlik va fidoiylk hislarini yanada takomillashtirish yangilanayotgan O'zbekistonning asosiy tayanchi hisoblanadi. Mazkur jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun esa yoshlarda farovonlik va fidoiylk hislarini to'g'ri anglab yetishlari uchun ilmiy asosda yuksak insoniy hislarni ularga sindirish lozim.

Psixologiya fanlari doktori professor E.G.G'oziev tariflaganlaridek, "Farovonlikka intilish har bir shaxs o'z oldiga qo'ygan qat'iy va aniq maqsadidan boshlanadi. Maqsad o'z navbatida ehtiyoj asosida yuzaga kelib, shaxsni reja asosida harakat qilishga undovchi ong oldi faoliyatining komponenti hisoblanadi. Shaxsiy farovonlikka yetishishi uchun maqsadni o'z imkoniyatdan kelib chiqqan holda to'g'ri qo'yish muvaffaqiyatga erishishning dastlabki

qadami hisoblanadi".

Yuqoridagi farovonlikka intilishning ta'rifida dastlabki urg'u maqsadga berilyapti. O'quvchida maqsadning qat'iy va aniq bo'lishi uning to'g'ri kasb tanlab, jamiyatda foydali shaxsga aylanishi uchun pedagog o'qituvchi o'quvchining layoqati va qobiliyatini to'g'ri baholay olishi va uni yo'naltira olishi lozim bo'ladi. Mazkur holatda o'quvchiga to'g'ri yo'nalish berish uchun pedagog o'z navbatida o'quvchi oilasi bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishi lozim. Maqsadning amalga oshishi esa o'z navbatida o'quvchida moddiy ehtiyoj emas, balki ma'naviy ehtiyojini birinchi o'ringa olib chiqish orqali kasbga nisbatan fidoiylk va uning ta'sirida farovonlik hisini shakllantirishga qo'yilgan katta qadamlardan biri hisoblanadi. Mazkur ildam qadamlarni aniq reja asosida amalga oshirish esa o'z navbatida o'quvchida o'ziga bo'lgan ishonchni orttirib, harakatlaridagi aniqliklarni yuzaga chiqaradi. Ushbu harakatning muvaffaqiyati o'quvchi tomonidan ong oldida bilvosita va bevosita umumlashgan holda aks ettirishi bilan uyg'unlashib ketadi.

Bilvosita aks ettirish deganda yoshlarning yuksak insoniy hislar bilan bilimlarini boyitish, unda asosan milliy va umumbashariy qadryatlarga urg'u berish yoshlarning tasavvuri hamda mantiqiy tafakkuri mahsuldorligini oshirishga xizmat qiladi.

Bevosita aks ettirish orqali esa, yoshlarning egallagan bilimlarini amaliy hayotda qo'llashlari orqali fidoiylk va farovonlik hislarini to'g'ri yo'naltirishlariga imkoniyat ochadi.

Umumlashtirish asosida esa yoshlar o'zlashtirgan bilim va tajribalarini ong ostida aks ettirib, yangi va yangi maqsadlar sari intilishga harakat qiladilar.

E.G.G'oziev farovonlikka intilishda ong oldi aks ettirishning mohiyatini bilvosita va bevosita hamda umumlashtirish orqali



izohlashga harakat qildi. Demak, yoshlarda ong oldi faoliyatini takomillashtirish va mulohaza qilishni shakllantirish asosida shaxsiy farovonlikka tayanib ijtimoiy farovonlikka intilish yuzaga kelar ekan. Shuning uchun har bir o'quvchiga o'zining mehnati orqali shaxsiy farovonligini yaratish bilan bir qatorda o'zi yashab turgan hudud farovonligiga hissa qo'shishni singdirish qanchalik muhimligini har bir pedagog anglab yetishi kerak bo'ladi.

Shaxsiy farovonlik tushunchasini yoshlarga singdirishda shaxsning o'z faoliyatidan qoniqishi hamda mamnun bo'lishi mexanizmi imkoniyatga bog'liqligini hamda ana shu imkoniyat yoshlarga yaratib berilayotganligini davlatimiz rahbariyati faoliyati orqali yuzaga chiqayotganligini asoslash maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki yakka shaxs shaxsiy farovonlikka erishishi mumkin, qachonki u jamiyatga ma'lum darajada manfaati tekkandagina.

Yoshlarda shaxsiy farovonlikka intilish tushunchasini to'g'ri shakllantirish uchun ikki asosiy omilga urg'u berilishi lozim ekan. Bular qat'iy aniq maqsad va yaratilgan yoki o'zi tomonidan yuzaga keltiriladigan imkoniyatlardir. O'quvchi maqsad va imkoniyatdan to'g'ri foydalansa, u o'zini baxtli hisoblaydi.

Psixolog I.Argayl mulohazasicha, baxt bu: a) umuman, turmushdan qoniqish kechinmasi, inson tomonidan o'tmishi va hozirning umumreflektor bahosi; b) ijobiy his-tuyg'ularning chastotasi va jadalligi (intensivligi)dir.

E.G'.G'oziev tarifi esa individual-psixologik baxt borliqdan va turmushdan qoniqish kechinmalari sifatida namoyon bo'ladi. Farovonlikning ob'ektiv va sub'ektiv fenomenida (noyob jihatida) ikki xil shartlanganlik bilan tavsiflanadi:

a) inson turmush sharoitlari, ruhiy holatlari bilan bog'liqligi ob'ektiv borliq taqozosi;

b) inson ruhiyati, hayotini idrok qilishi, unga munosabati, ularning ma'naviy qabul etishga aloqador sub'ektiv kechinmalar majmuasi

ekanligi.

Yuqoridagi har ikki ta'rifdan kelib chiqib shuni ta'kidlashimiz mumkinki, har bir pedagog yoshlarning ongiga baxtli bolalik imkoniyatlaridan to'liq foydalangan holda baxtga erishishi va uning asosida farovon turmushni o'z qo'li bilan bunyod etishini ilmiy hamda milliy qadriyatlar asosida singdira olishi lozim.

Yoshlarning dunyoqarashida milliy iftixorning o'rni beqiyos bo'lib, har bir yosh milliy qadriyatlar, milliy an'analar va milliy tarixidan kelib chiqqan holda shu millatga mansubligini chuqur anglashi va unga nisbatan munosabatini bilimlari asosida boyitib borishining o'zi yuksak hislar unda mujassamligidan dalolat beradi.

Biz ta'kidlayotgan yuqori insoniy hislarni ta'lim va tarbiya jarayonida shakllantirish uchun avvalo yangilanayotgan O'zbekistonning farovonlik yo'lidagi strategiyasi bilan yoshlarni qurollantirish hamda kelajak sari intilishlarida samarali faoliyatning mohiyatini yoshlar dunyoqarashini kengaytirish orqali erishish eng ishonchli yo'llardan biri hisoblanadi. Buning uchun esa yoshlarga chuqur bilim berish bilan bir qatorda ma'naviyat va ma'rifatga oid milliy qadriyatlarni singdirish pedagog va psixologlar oldida turgan eng katta dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Yoshlarda yuqori insoniy hislarni shakllantirish va takomillashtirishning ijtimoiy psixologik omillari uni qurshab turgan muhitga uzviy bog'liq bo'lib, har qanday sharoitda ham yoshlar shu vatanning kelajagi ekanliklarini his etishlari ertangi kunimizning farovonligini ta'minlab berishiga shubha yo'q.

Adabiyotlar

1. E.G'.G'oziyev. Psixologiya metodologiyasi. – T.: 2013. Nashr.
2. И.Аргайл Социальная основа развития мировоззрения учащихся. ЛГУ. 2018.

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

T.Sabirxodjayeva, Andijon davlat universiteti o'qituvchisi

В данной статье представлены идеи по формированию профессиональной компетентности будущих учителей.

Ключевые слова и понятия: образование, воспитание, профессиональное знание, умения, навыки, общечеловеческие и национальные ценности.

This article presents ideas for the formation of professional competence of future teachers.

Key words and concepts: education, upbringing, professional knowledge, skills, universal and national values.

Ta'lim – ta'lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko'nikmalar berishga, shuningdek ularning umumta'lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko'nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayondir [1].

Shuning uchun ham, O'zbekistonda ta'lim tizimini kompleks rivojlantirish, malakali kadrlar tayyorlash maqsadlariga katta kuch va mablag'lar yo'naltirilmoqda. Ta'lim turlarining barcha bo'g'inlarida ta'limning uzluksizligi va izchilligini ta'minlash yosh avlodni har tomonlama kamol toptirishda aniq, maqsadli hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida, ularning ongini, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashini tizimli shakllantirishga qaratilgan tarbiyaviy jarayonni ham tashkil etishga qaratilgan.

Maktabgacha ta'lim va tarbiya, umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim, professional ta'lim, oliy ta'lim tizimlari, oliy ta'limdan keyingi ta'lim, kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish, ilmiy-tadqiqot muassasalari faoliyatida sifat o'zgarishlari ro'y bermiqda. Tabiiyki bu pedagog-o'qituvchilarimizdan bilim hamda yuksak shakllangan kasbiy mahoratni talab etadi.

– Biz ustozni otaday ulug' deb bilgan, doimo ardoqlagan ma'rifatparvar xalqning vakillarimiz. Men ham o'qituvchi, muallim

deganda o'zim uchun eng aziz va hurmatli bo'lgan, ziyoli va zamonaviy, samimiy va mehribon insonlarni tasavvur qilaman. Chunki hammamizga ham shu muallim saboq va ta'lim berib, mehribon ota-onalarimiz qatorida tarbiyalagan, – dedi Respublikamiz Prezidenti Sh.Mirziyoev – Bugungi kunda O'zbekistonning yangi taraqqiyot davri poydevorini yarataymiz. Bunda bizning eng yaqin ko'makchilarimiz ustoz va murabbiylar, ilmiy va ijodkor ziyolilardir, [2].

Farzandlarimizning nafaqat jismoniy va ma'naviy sog'lom o'sishi, balki ularning eng zamonaviy intellektual bilimlarga ega bo'lishi uchun zarur barcha imkoniyat va sharoitlar yaratilmoqda.

Jamiyatda o'qituvchi-pedagogning obro'-e'tibori va maqomini ko'tarish, ta'lim o'quv dasturlari va metodikasini to'liq qayta ko'rib chiqish, ta'lim turlarini uzviy-izchil bog'lash, o'qituvchilarni ortiqcha qog'ozbozlikdan xalos etib, mustaqil izlanishlari uchun ta'lim muassasalarida sharoitlar yaratish va ularni rag'batlantirish, maktab infratuzilmasi va undagi ma'naviy muhitni yaxshilash kabi masalalar joylardagi har bir boshqaruv bo'limlari rahbarlarning mas'uliyati, javobgarligi va hisobdorligi mexanizmlari kiritilmoqda.

Shuningdek, ta'limning ustuvor vazifalaridan biri, bu ta'lim



oluvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni qaror toptirish, kelajakda jamiyatda o'z o'rnini topishi uchun hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish bilan talaba yoshlarning ijtimoiy iqtisodiy munosabatlarga faol kirishishiga zamin hozirlashdir [3]. Shu nuqtai nazardan, ta'lim-tarbiya jarayonini nafaqat talaba yoshlarga fanlar bo'yicha bilim berish, balki egallangan bilim va malakalarini amalga tatbiq etish, ulardan o'z faoliyatida foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirish ham asosiy vazifalardan biridir. Bu vazifalarni amalga oshirish ta'lim-tarbiya jarayoni mazmunini modernizatsiyalash, ta'lim muassasalarida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish sifatini oshirishni talab etadi [4]. Zero, ta'lim-tarbiya tizimining tubdan yangilanishi bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllanganlik darajasiga bog'liq.

"Kompetentlik" atamasi ta'lim sohasiga psixologlarning ilmiy izlanishlari natijasida kirib keldi. Bu tushuncha turli vaziyatlarda yoki kutilmagan hollarda o'zini qanday tutish, muloqotga kirishish, yangicha yo'l tutish, noaniq vazifalarni bajarishda, ma'lumotlardan to'liq foydalanishda, turli ziddiyatli vaziyatlarda rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda qanday harakat qilishi kerakligi to'g'risidagi nazariy bilimlar zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, kompetentlik o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni bajara olish qobiliyatidir. Bunda shaxsning aniq vazifani bajarishi uchun olgan bilimlari yig'indisi, kasbiy mahorati va ko'nikmalari asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi, shu bilan birga doimo rivojlanib boradi.

Bo'lajak o'qituvchilarning, ta'lim oluvchilarning tayyorgarlik sifati va ixtisosiga zaruriy talablar, ularning madaniy va ma'naviy-ruhiy hamda kasbiy kompetentlik darajalarini shakllantirish uchun:

- yoshlarni ma'naviy-axloqiy ruhda tarbiyalash va milliy ta'lim-tarbiya tizimini yaratishda, ajdodlarimizning avlodlariga qoldirgan ma'naviy merosini yangi vujudga kelgan muayyan ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etish;

- o'quv reja va fan dasturlarini o'zlashtirish, Davlat ta'lim standartlari talablarida belgilangan fanlardan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash, amaliyotga tatbiq etish;

- erkin, tahliliy, tanqidiy, tizimli, mantiqiy fikrlay olish, taqqoslay olish, muayyan vaziyatlarda mavjud bo'lgan axborotlarga asoslangan holda eng maqbul yo'lni tanlay olish va qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun amalga oshirish kerak bo'lgan samarali rejani tuza olish;

- ta'lim sohasidagi milliy dasturlar doirasida qabul qilinayotgan qarorlar va ularning tatbiq'i asosida erishilgan qator ijobiy o'zgarishlar,

ta'lim sifat samaradorligi rivojlanishini yanada jadallashtirish, yaratilgan shart-sharoitlar va imkoniyatlardan samarali foydalanish;

- uzluksiz ta'lim tizimini mazmunan modernizatsiyalash, ta'lim-tarbiya samaradorligini yangi sifat bosqichiga ko'tarish uchun o'qitishning yangi shakl, noan'anaviy uslublari orqali bilish jarayonlarini faollashtirish tizimini takomillashtirish hamda ta'lim-tarbiya jarayoni sifatini boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqib amalga joriy etish;

- muomala madaniyati, shaxslararo munosabatda bag'rikenglik, umuminsoniy axloqiy qadriyatlarni anglamoq,

- o'z faoliyatini samarali rejalashtirish, vaqtini to'g'ri taqsimlash va tashkillashtira olish;

- chet tillarini bilish, kompyuter savodxonligi, mustaqil ravishda ta'lim olish va kasbiy malakasini muntazam oshirish, o'z ustida ishlash.

"Pedagog kasbi dunyoga kelishi bilan o'qituvchi zimmasiga avvalambor tarbiyalovchi vazifasi yuklandi. O'qituvchi-tarbiyachi, ustoz demakdir. Uning fuqarolik, insoniylik vazifasi shu bilan belgilanadi" [5].

Amerikalik psixolog R.Gersbergning ta'kidlashicha, mehnatning har xilligi, mustaqillik, kasbiy rivojlanib (o'sib) borish, bajarayotgan ishni muhimligini anglash kabilar o'qituvchi faoliyatining haqiqiy sabablaridan hisoblanadi.

Demak, pedagogik mahoratni oshirish, intellektual salohiyatni yuksaltirish pedagog-o'qituvchi muntazam mustaqil ilmiy izlanishi jarayonida darsliklar, metodik qo'llanmalar, elektron darsliklar, video va audio vosita, kompyuter texnikasi va internet tarmoqlaridan foydalanish, tajribali o'qituvchilar darslarini kuzatish va kuchli ustozga shogird bo'lish hamda yaxshi shogirdlar tayyorlash, chet el tajribalaridan o'rganish vositasida o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishish natijasida kasbiy kompetentlik sayqallanib boradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – T.: 2020.
2. Sh. Mirziyoyev "Ta'lim-tarbiya tizimi: taraqqiyotning yangi bosqichi". – T (nutqi): 2020.
3. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – T.: 1997.
4. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi". – T.: 1997.
5. E.I.Ro'ziyev, A.O.Ashirboyev "Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi". – T.: 2020.

FARZAND BOQIB OLGAN OILADA OTA-ONA MUNOSABATLARINING XUSUSIYATLARI

S.Raximova, O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik respublika tashxis markazi metodisti

Благоприятная атмосфера в семье и выстраивание в ней гуманных взаимоотношений – одно из неперенных условий стабильности и воспитательной ценности приемной семьи.

Ключевые слова и понятия: приемные дети, детско-родительские отношения, приемная семья, адаптация, приемные родители.

A favorable atmosphere in the family and building humane relationships in it is one of the indispensable conditions for the stability and educational value of a foster family.

Key words and concepts: foster children, parent-child relations, foster family, adaptation, foster parents.

Bolalar va ota-ona munosabatlari qoidalar va o'zaro ta'sirlar tizimini shakllantirishning o'ziga xos psixologik xususiyatlarida ham namoyon bo'ladi. Ba'zida oila a'zolari o'rtasida kattalar va bolalarni fikrlari mos kelmasa, oilada to'qnashuvlar yuzaga kelishi mumkin.

Shu ma'noda, ota-onalar va oilaning barcha a'zolari bolaning umumiy talablariga alohida ahamiyat berishlari kerak.

Bolani oilaga muvaffaqiyatli qayta reintegratsiya qilish ko'rsatkichlari.

1. Bolaning "ijobiy qabul qilinishi". Qabul qilingan bolalarning salbiy xususiyatlarini sezmaslikka harakat qilish va tushunish.

2. Qabul qilinayotgan bola bilan ota-onalarning hissiy aloqa o'rnatishlari bu – muhim va qiyin munosabatlar, o'zni kelganda mojaro



bo'lishi mumkinligini inobatga olish kerak, bolalar o'z navbatida o'zlarini xuddi "dushman", tashvish keltiruvchi yoki keraksiz bola sifatida tasavvur qilib, hissiy masofa saqlashga urinishlari ham mumkin.

3. Asrab olishning motivatsiyasi. Bunda asosan quyidagi sabablar aniqlandi:

- 1) fiziologik sabablarga ko'ra bola ko'rish mumkin bo'lmagan taqdirda bolaga ega bo'lish istagi
- 2) bolalar uchun sevgi, o'z-o'zidan paydo bo'lgan bo'lsa-da
- 3) xayriya
- 4) yolg'izlik hissi
- 5) boshqa jinsdagi bolaga ega bo'lish istagi
- 6) moddiy mukofotga qiziqish

Oila a'zolarining ta'lim olish motivatsiyasi ota-onalarning farzand asrab olgan bolalarga bo'lgan munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi va bu ijobiy bo'lishi kerak, shuning uchun ijobiy sabablarga ega bo'lgan oilalarda iste'mol motivlariga ega oilalarga qaraganda bolalarni qabul qilishning yuqori darajasi qayd etildi.

Yangi yashash sharoitida bola uchun asosiy qiyinchilik - yangi rolni bajarishi va yangi pozitsiyasini egallashdir: oila a'zosi, o'g'li yoki qizi.

Bu yer-yangi oila, ular uchun o'zlashtirilmagan joy, odatda bolalarda oddiy oilaviy munosabatlar tajribasi bo'lmaydi. Bola Mehribonlik uyida bo'lgani kabi emas, balki boshqacha yo'l tutishi kerak. Va qanday qilib? U buni bilmaydi.

Kattalar, boshqa bolalar bilan qanday munosabatda bo'lishni bilishmaydi, bu yerda yangi oilada qanday huquq va majburiyatlar mavjud bo'lishi mumkin? Uning narsalari va o'yinchoqlari qarda, boshqa narsalarga qanday egalik qilishi mumkin? Savollar juda ko'p.

Oila farzandlari "Siz oilada kimsiz?" - degan savolga qanday javob beradilar? "Javob, ehtimol quyidagicha juda qisqa bo'lishi mumkin: "qiz, o'g'il". Lekin farzandlikka olingan bola birinchi navbatda o'z ismlarini aytib javob beradilar, ular qaysi sinf o'quvchisi ekanliklarini ko'rsatadilar. Ular o'zlarini o'g'il-qiz deb tan olishlari qiyin — hatto undan ham qiyinroq: aka-singil. Ma'lumki, hatto maktabda yoki bolalar uyida yashovchi akalar va opa-singillarda ham, hech qanday his-tuyg'ular, bir-biriga g'amxo'rlik qilish, birga bo'lish istagi yo'q. Buni tezda o'rgatish mumkin emas, lekin bunga harakat qilish kerak. Ehtimol, boshida bola qarshilik qiladi, chalkashliklarni his qiladi, hissiy stressni boshdan kechiradi. Bunday bolalar uchun oilada nima sodir bo'lishining aniq belgilari, oilaning hayot qoidalari juda zarur.

Bundan tashqari, qaramlik ikki tomonlama jarayondir va imtiyozlar ham shunga yarasha o'zaro teng bo'lishi kerak. Birinchidan, farzand asrab oluvchi bolalarning yangi taassurotlarga bo'lgan munosabatini kuzatish foydalidir:

- oila a'zolari qanday munosabatda bo'lishadi, talablar qo'yiladi,
- kimga nima ko'proq yoqadi va nima uchun,

– kim qochib ketish istagida.

– ta'lim jarayonida erishilgan natijalarga e'tibor qaratish yaxshidir. Maqto'v — dalda berish- bola rivojlanishining rag'batlantirilishidir, jazo — tarbiya uchun eng so'nggi va aksariyat holatlarda samarasiz usullardan biridir.

Bolalarning ijtimoiy tajribasini kengaytirish

Oilaning hayoti qanchalik xilma-xil va boy bo'lsa, bolalarning ijtimoiy tajribasi shunchalik keng bo'ladi.

Bolalarni rivojlantirish, ularning ijtimoiy tajribasini kengaytirish eng qiyin vazifa va bu yerda barcha oilalar uchun umumiy tavsiyalar berilmaydi. Bolalarni uy ishlariga jalb qilish, ularning bo'sh vaqtlarini tashkil qilish, dam olish, muloqot oilaning o'ziga xos an'alariga bog'liq. Ammo oilaviy urf-odatlar nima bo'lishidan qat'iy nazar, har bir bolaning oila hayotiga kirishi, umumiy tashvishlar bilan qiziqishi kerak.

Bundan tashqari, har bir bolaning hozirgi darajasiga qarab keyingi rivojlanish dasturini ko'rib chiqish kerak: defektolog bilan mashg'ulotlar, aqliy rivojlanishni tuzatish, o'qituvchilar bilan qo'shimcha mashg'ulotlar — bu bolaning yangi muhitga muvaffaqiyatli moslashishi uchun zarurdir. Sport bo'limlari, musiqa maktabi, boshqa ijodiy yoki boshqa tadbirlar — juda kerak.

Bolalarni oila an'analari bilan tanishtirish uchun teatrlar, muzeylar, ko'rgazmalar, kitob o'qish, yozgi dam olish, yangi joylar bilan tanishish, qarindoshlar bilan muloqot qilish, kutilmagan hodisalar, hazil, iliq muhit, bir-biriga g'amxo'rlik bilan oilaviy bayramlarni tashkil etish samaralidir.

Oiladagi mehnat muhiti haqida so'z yuritish kerak. Barcha bolalar turli xil uy-ro'zg'or qobiliyatlarini o'zlashtirishida onaning o'rni juda ahamiyatga ega. Bularning barchasi oilaning ichida sodir bo'ladi. Shunday bo'lsa-da, bolalar tashqari hayotga ham otaning namunasi orqali kiradi: bu yerda texnik bilim, fermerlik, qurilish va boshqalar mavjud bo'lishi mumkin.

Faqat umumiy tadbirlarda — butun oila uchun kattalar va kichiklar, qarindoshlar va qabul qiluvchilarning chindan ham birlashishlari o'ta muhim vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Абдувалитов Н.Б. "Психология ребёнка в семье" 2008.
2. Yu.Asadov, R.Musurmanov. Usmirlar deviant xatti-harakatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. — T.: 2011.
3. N.G.Komilova "Xulqi ogishgan bolalar psixologiyasi" Uslubiy kullanma. — T.: 2008.
4. N.G.Komilova, F.I.Xaydarov "Muammoli o'smir, moslashuv tashxis, korreksion usullari". Uslubiy kullanma. — T.: 2008.
5. N.G.Komilova, L.U.Yusupova "O'smirlarda tajovuzkorlikni psixokorreksiyalash" Uslubiy qo'llanma. — T.: 2008.
6. M.Fayziyeva, A.Jabborov "Oilaviy munosabatlar psixologiyasi". 2007.

DAVLAT VA NODAVLAT MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARINING RIVOJLANISH SEKTORLARI

G.X.Jumasheva, Nukus davlat pedagogika instituti dotsenti

V.K.Shukurlayeva, mazkur institut magistratura boshqichi talabasi

Важнейшим периодом жизни ребенка является дошкольный возраст, когда развивается умственная деятельность, формируются нравственно-эстетические представления и физические качества. В связи с этим нашей стратегической целью в области развития дошкольного образования на ближайшие годы является создание необходимых условий для полного охвата им всех детей.

Ключевые слова и понятия: дошкольное образование, развитие, умственная деятельность, формирование, нравственность, этика.

The most important period of a child's life is the preschool age, when mental activity develops, moral and aesthetic ideas and physical qualities are formed. In this regard, our strategic goal in the development of preschool education for the coming years is to create the necessary conditions for the full coverage of all children.

Key words and concepts: preschool education, development, mental activity, formation, morality, ethics.



Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, ilg'or xorijiy tajribalarni hisobga olgan holda samarali ta'lim va tarbiya shakllari hamda usullarini joriy etishga qaratilgan maktabgacha ta'limning innovatsion tizimini tashkil etish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Maktabgacha ta'lim tizimi uzluksiz ta'limning birlamchi, eng asosiy bo'g'inidir. Mutaxassislarning ilmiy xulosalariga ko'ra, inson o'z umri davomida oladigan barcha axborot va ma'lumotning 70 foizini 5 yoshgacha bo'lgan davrda oladi. Shu bois bolalarning sog'lom va bilimli, yetuk inson bo'lib voyaga yetishida maktabgacha ta'lim tarbiyasi juda muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, maktabgacha ta'lim tizimiga innovatsiyalarni, ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Bu vazifalarni amalga oshirish maktabgacha yoshdagi bolalarni davlat talablariga muvofiq nutqini o'stirish, zarur bilim ko'nikma va malakalarni va mustaqil fikrlashini shakllantirish bo'yicha ta'lim berish dasturlarini ishlab chiqish hamda bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatish texnologiyalari kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish dolzarbligini ko'rsatmoqda.

O'tgan davr mobaynida mamlakatimizda o'sib borayotgan avlodni sog'lom va har tomonlama yetuk voyaga yetkazish, ta'lim-tarbiya jarayoniga samarali ta'lim va tarbiya shakllari hamda usullarini joriy etishga qaratilgan maktabgacha ta'limning samarali tizimini tashkil etish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi.

Maktabgacha ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish uchun yaratilgan qulay shart-sharoitlar nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari sonini yanada oshirish va ular ko'rsatadigan xizmatlar turlarini kengaytirish uchun mustahkam poydevor bo'ldi.

Shu bilan birga, olib borilgan tahlil, bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrovini ta'minlash, maktabgacha ta'lim muassasalarini zamonaviy o'quv-metodik materiallar va badiiy adabiyotlar bilan to'ldirish, sohaga malakali pedagog va boshqaruv kadrlarini jalb qilish masalalarini hal etish zarurligini ko'rsatmoqda.

Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim sohasi uzluksiz ta'lim tizimining ilk bo'g'ini sanaladi va butun ta'lim-tarbiya tizimining asosiy maqsadi bo'lgan- barkamol avlodni mustaqil fikrovchi shaxsni tarbiyalashga erishishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur sohani takomillashtirish maqsadida qabul qilingan dasturda maktabgacha ta'lim sohasi uzluksiz ta'lim tizimining birlamchi bo'g'ini sifatida, bu jarayonda maktabgacha ta'lim tashkilotlarining bolalar huquqiy savodxonligini shakllantirishdagi o'rni hamda respublikada ta'lim-tarbiya tizimi va barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishi ekanligi ta'kidlangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev rahbarligida 2017- yil 16- avgust kuni bo'lib o'tgan yig'ilishda maktabgacha ta'lim tizimini tarkibiy jihatdan tubdan isloh qilish, mazkur tashkilotlarga bolalarni to'la qamrab olish bo'yicha muhim vazifalar qo'yilgan edi. Bu boradagi tahlillar natijasida qisqa vaqtda uchta yirik hujjat — O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 9-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3261-sonli Qarori, 30-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5198-sonli Farmoni hamda "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi – faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3305-sonli Qarori imzolangan.

Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta'limdan teng foydalanishini ta'minlash, maktabgacha ta'lim xizmatlarining nodavlat sektorini rivojlantirish maqsadida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955-son qaroriga muvofiq ishlab chiqilgan O'zbekiston Respublikasi maktabgacha

ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, maktabgacha ta'lim tizimiga innovatsiyalarni, ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Bu vazifalarni amalga oshirish maktabgacha yoshdagi bolalarni davlat talablariga muvofiq nutqini o'stirish, zarur bilim ko'nikma va malakalarni va mustaqil fikrlashini shakllantirish bo'yicha ta'lim berish dasturlarini ishlab chiqish hamda bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatish texnologiyalari kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirish dolzarbligini ko'rsatmoqda.

Shuningdek, 2019-yil 8-maydagi PQ-4312-son "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarorlari, Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi 391-son "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 16-lekabdagi O'RQ-595-son "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonuni hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish yuzasidan keng ko'lamli ishlar olib borilmoqda.

Ko'p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari va qo'shma tipdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari to'g'risidagi nizomga muvofiq bolalarni ko'p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim tashkilotlariga va qo'shma tipdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlariga yo'llash bo'yicha tibbiy-psixologik-pedagogik komissiya to'g'risidagi nizom tasdiqlangan.

Maktabgacha ta'lim muassasalarining davlat va nodavlat tarmoqlarini yanada kengaytirish, davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari o'rtasida sog'lom raqobat muhitini shakllantirish sharoitlarini yaratish, davlat va xususiy sektor sherikligi shartlarida maktabgacha ta'lim muassasalarining yangi shakllarini joriy etish, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini samarali tashkil etishni ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 30 sentyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida» PQ-3305-son qarori qabul qilindi. Mazkur qarorga berilgan sharhda ta'kidlanganidek: «... bugungi kunda maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyatini tubdan yaxshilash, maktabgacha yoshdagi bolalar qamrovini oshirish, ilg'or xorijiy tajribani o'rgangan holda, har jihatdan zamonaviy tizim yaratish masalasi dolzarbligicha qolmoqda». Mazkur qarorda maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilishdagi mavjud muammolarni bartaraf etish maqsadida qarorda keng ko'lamli tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan, shu jumladan, pedagog va rahbar xodimlarning malakasini oshirish jarayonini samarali tashkil etish, bunda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalardan, xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribasidan foydalanish, ta'lim muassasalarini yuqori malakali, zamonaviy bilimga ega kadrlar bilan ta'minlash belgilangan.

XXI asr kishining idealini ta'lim tizimiga kiritish uning barcha bo'g'inlarining, jumladan, maktabgacha ta'lim tizimining sifat jihatidan yangilanishi bilan bog'liq. Hammaga ma'lumki, inson hayotining dastlabki yetti yilini o'z ichiga qamrab oluvchi maktabgacha ta'lim yosh davri o'z ahamiyatiga ko'ra noyob holat hisoblanadi. Aynan shu yillarda bolada o'z asosiy insoniy qobiliyatlarining shakllanishi yuz beradi, uning shaxsi rivojining asoslari qo'yiladi. Insonning kelajagi, uning xulq-atvori, qobiliyati, dunyoqarashi bolalik qanday bo'lganligiga, ta'lim qanday bo'lganligiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Bularning hammasi bolalikning almashib bo'lmas ahamiyatini, uning barkamol shaxs sifatida shakllanishidagi alohida rolini belgilaydi va maktabgacha ta'lim yoshidan boshlab ta'lim sifatini ta'minlash muammosini davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylantiradi.

Yuqorida belgilangan me'yoriy hujjatlarni amaliyotga tatbig'ini o'rganish maqsadida davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarining rivojlanish sektorlarida ta'lim-tarbiyani amalga oshirish jarayonini yanada takomillashtirish ham ko'zda tutilgan.



Xorijiy mamlakatlarning maktabgacha ta'lim tizimlarini o'rganish, ularning ilg'or tajribasini tahlil etish va respublikamiz sharoitiga moslashtirish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish mamlakatimiz maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirib zamonaviylashtirishga imkon yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, uning hududiy bo'linmalarining asosiy vazifalari va faoliyati yo'nalishlari qatorida ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish belgilanganligini kuzatamiz.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 30 sentyabrda «Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» PF-5198-son farmonida ta'kidlaganidek, «Maktabgacha ta'lim sohasi uzluksiz ta'lim tizimining birlamchi bo'g'ini hisoblanib, u har tomonlama sog'lom va barkamol bola shaxsini tarbiyalash va maktabga tayyorlashda g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik yillarida respublikada ta'lim tarbiya tizimi va barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining asosiy

ustuvor yo'nalishlari darajasiga ko'tarildi. Biroq o'tkazilgan tahlillar maktabgacha ta'lim sohasida olib borilayotgan ishlarning samarasi va natijasi yetarli darajada emasligini ko'rsatmoqda».

Shunday qilib, bizning fikrimizcha, ta'lim sohasida davlat-xususiy sheriklik, bu ta'limni boshqarish davlat organlari, ta'lim muassasalari va xususiy biznes vakillarining resurslarni birlashtirish, daromad hamda xarajatlarning majburiyatiga muvofiq taqsimlanishiga asoslangan ta'lim loyihasini amalga oshirish borasidagi teng huquqli muddatli sheriklik hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. – T.: 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2019 yil 14-dekabrda «Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni. SQ-556-III-son qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 22 dekabrda 802-son «Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti»ni tasdiqlash to'g'risidagi qarori. 2020.

MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH SINIF YOSHIDAGI BOLALARNING HISSIY MUAMMOLARI BILAN ART-TERAPIYA USULIDA ISHLASH

S.M.Abduxamidov, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti, Pedagogika fakulteti, “Pedagogika va menejment” kafedrasida katta o'qituvchisi

В статье рассматриваются пути развития художественно-эстетической культуры дошкольников и младших школьников с помощью арт-терапии, диагностики их личности и особенностей, а также решения эмоциональных проблем, мешающих их обучению.

Ключевые слова и понятия: искусство, арт-терапия, эстетическое воспитание, окружающая среда, эстетика, мышление, технологии, эмоции, метод, творчество, личность, образ, живопись.

The article discusses the ways of developing the artistic and aesthetic culture of preschoolers and younger schoolchildren with the help of art therapy, diagnosing their personality and characteristics, as well as solving emotional problems that interfere with their learning.

Keywords and concepts: art, art therapy, aesthetic education, environment, aesthetics, thinking, technology, emotions, method, creativity, personality, image, painting.

Bugungi kunda maktabgacha va boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarda tasviriy savodxonlikni rivojlantirish, badiiy tafakkurni yuksaltirish, estetik va emotsional sezgirlikni o'stirish orqali ularning ijtimoiy hayotida zarur bo'lgan bilimlarni egallashi, ulardan kundalik hayotida foydalanishga o'rgatish kabi yangi pedagogik vositalarni aniqlashtirish talab etilmoqda.

Maktabgacha va boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarning hissiy rivojlanishi yuqori qo'zg'aluvchanlik, o'zgaruvchan kayfiyat, asabiylashish, qo'rquv, tashvish kabi yana bir-qancha xususiyatlar, estetik (hissiy) tarbiya va badiiy-estetik madaniyatning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Bu esa vatanga muhabbat tuyg'usini, oilaga, o'z xalqining milliy, tarixiy, madaniy qadriyatlariga hurmat bilan munosabatda bo'lishni, atrof-muhitga ehtiyotkor munosabatni shakllantirishi, bolaning shaxsini shakllantirish, uning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ijtimoiy tajriba orttirilishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yuqorida ko'rsatilgan salbiy oqibatlariga olib boruvchi omillarni bartaraf etish maqsadida maktabgacha va umumiy o'rta ta'lim muassasalarida tasviriy va amaliy san'at, badiiy hunarmandchilik, me'morchilik, dizayn, kulolchilik, yog'och va ganch o'ymakorligi, naqshinkor bezak va haykaltaroshlik, kashtachilik va gilamdo'zlik, sholchado'zlik, chitgarlik, zargarlik san'ati, lokli miniatyura hamda kitob miniatyurasi kabi san'atning yana bir qancha turlari to'g'risida dastlabki ma'lumotlar beriladi.

Art-terapiya usuli maktabgacha va boshlang'ich sinf yoshidagi

bolalarning shaxsiy va hissiy-ijtimoiy xususiyatlarini tashxislash, rivojlantirishdan tashqari o'qitish va ta'lim olishga to'sqinlik qiladigan hissiy muammolari bilan ishlash usuli sifatida ham qabul qilinadi.

Yuqorida keltirilgan xususiyatlar shakllanishi va rivojlanishi uchun quyida keltirilgan Art-terapiyaning vizual metaforalari (22 usul) dan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Agar psixologda rasmlar, xaritalar va fotosuratlar bo'lsa bu muammolar yoki so'rovning assosiativ seriyasini tahlil qilish va o'rganish uchun eng yaxshi vizual usul (Lot visualis-ko'rish mumkin bo'lgan, ko'rinadigan) metaforadir (bu shaxs, joy, narsa yoki g'oyaning o'ziga xos birlashuv yoki o'xshashlik nuqtasini ko'rsatadigan vizual tasvir orqali namoyish qilishdir). Qanday qilib buni tasvirlar bilan vizual proektsiyalash bilan ishlashning eng yaxshi 22 usuli quyida tasvirlangan.

1. Suratlardan foydalanish mijozning ichki dunyosi bilan tanishish uchun zarur shartdir.

Misol uchun: «Sizning ichki dunyoningizning rasmini toping, u haqida va o'zingiz haqingizda aytib bering»

2. Suratlarda metaforali tasvirlar yordamida mijozning istaklari tarixini namoyish etadi va aytib beradi.

Misol uchun: «O'z xohishingizning rasmini toping»

3. Metaforik va proektsion rasmlar psixologga gapirmaydigan mijoz bilan og'zaki bo'lmagan muloqot qilish imkoniyatini beradi.

Misol uchun: «Muammoni rasmlar orqali aytib»

4. Suratlarda metaforik xaritalardan foydalanish psixologning



mijozni psixologik himoya qilishning turli shakllari bilan xavfsiz o'zaro ta'sirini osonlashtiradi.

Misol uchun: "Tashrifingiz maqsadini tushunishga yordam beradigan rasmni toping"

5. Kartochkalar mijozlarga muammodan tezda chiqish imkoniyatini beradi.

Misol uchun: "Muammoni bildiruvchi rasmni toping"

6. Mijozga tegishli har qanday psixologik hodisaga proeksion tasvir yordam beradi

Misol uchun: "Sizga buni eslatadigan rasmni toping ..."

7. Maslahatga kelgan mijozning muammolar va so'rovlari repertuarini yaratish.

Misol uchun: "Sizning muammongizni aks yettiruvchi rasmlarni tanlang?"

8. Fototerapevtik vosita resurs holatini olish uchun tegishli mavzularni tezkor izlashga yordam beradi.

Misol uchun: "Sizga quvunch keltiradigan rasmni toping"

9. Rasmlar kelajakda mijozning shikastlanish tajribasi nuqtai nazaridan ehtiyojlarini aniqroq aniqlashga yordam beradi.

Misol uchun: "Suratlar va kartalardan o'zingizning kelajagingiz tasvirini yarating"

10. Fototerapiya mijozning hayotning barcha sohalarida taktik va strategik maqsadlarini tezda hal qilishga yordam beradi.

Misol uchun: "Suratlardan hayotingizni 5 yillik rejasini tuzing"

11. Rasmlarni ko'zgu orqali ko'rish tana darajasida fiziologik stress va salbiy zo'riqish alomatlarini tezda yo'q qilishga yordam beradi.

Misol uchun: «Sizni va tanangizdagi keskinlik namoyon bo'lishini tezda uyg'unlashtiradigan rasmlarni toping»

12. Turli xil kartalar, rasmlar va fotosuratlarining kombinatsiyasi mijozning jamiyat va ichki makon bilan o'zaro munosabatlarini tushunish imkoniyatini beradi.

Misol uchun: "Yaqinlaringizga sovg'a uchun rasmlarni tanlang va bu ularga nima uchun yoqishini ayting"

13. Tasvirlar va rasmlar insonni va uning xotiralarini bog'laydigan to'g'ridan-to'g'ri ko'prikdir.

Misol uchun: "Hayotingizning asosiy xotirasi rasmini toping"

14. Suratlar va fotosuratlar mijozga yashirin imkoniyatlari bilan tanishish uchun imkoniyat yaratadi.

Misol uchun: "Hech qachon tanlanmaydigan rasmni tanlang"

15. Turli tematik, og'zaki va semantik qismlardan foydalanish ma'no va so'rovning tizimli psixologik manzarasini ta'minlaydi.

Misol uchun: "O'zgarish jarayonini yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan barcha rasmlarni toping"

16. Muammoning ontogenetik sabablarini izlash sezilarli darajada tezlashadi va mijozlar hayotining turli yo'nalishlarini tayyorlashda rasmlardan foydalanishga yordam beradi.

Misol uchun: "Rasmlardan foydalangan holda hayotingizni asosiy bosqichlariga ko'ra rasmga oling"

17. Maslahat jarayoni doirasida ularni yangilash uchun ongning yashirin belgilarini toping.

Misol uchun: "Muammoning yechimini topish bilan bog'liq bo'lgan tushunarsiz rasmlarni toping"

18. Suratlardan foydalanib voqelikni idrok etishning yangi tizimini modellashtirish mijozga to'g'ri yondashishni ta'minlaydi.

Misol uchun: "Muammo yo'qolganda rasmlardan foydalanib rasm yarating"

19. Suratlar muammoni tahlil qilish va yechimini topish uchun zarur assosiativ seriyalarni tez va samarali yaratishga yordam beradi.

Misol uchun: "Rasmlarni birinchi bo'lib paydo bo'lgan va muammoni hal qilishga yordam beradigan tasavvurga ko'ra tanlang"

20. Suratlar ichki ziddiyatni oson aniqlashda yordam beradi.

Misol uchun: "Rasmlardan muammoni bartaraf etishi mumkin bo'lgan tasvirlarni toping"

21. Rasmlar yordamida xayolot mukammal tarzda o'rgatiladi va bu, bilganingizdek, har qanday qiyin hayotiy vaziyatdan muvaffaqiyatli

chiqib ketish uchun asosdir.

Misol uchun: "Muammoni hal qilishning ajoyib yechimlari suratlarini o'ylab ko'ring"

22. Suratlar, rasmlar va xaritalar yordamida siz o'zingizni tasvirlar dunyosiga botirasiz, tasavvurni kengaytirasiz. Fototerapiya yordamida meditatsiyaning ushbu shakli ijodiy o'zini o'zi davolash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Misol uchun: "Siz suratga tushishni xohlagan tasvirni toping va u yerda biroz vaqt o'tkazing"

Zamonaviy amerikalik psixolog D.Goleman shaxsiyat hissiy poydevorining erta paydo bo'lishi haqida shunday deydi: "Bolalarning keyingi hayotlarida hissiy imkoniyatlar juda erta yoshlarda shakllantiriladi. Bu o'ziga xos fazilatlar uchun asosdir: ishonch, qiziquvchanlik, ichki istak, harakat qilish istagi, o'zini tuta bilish, muloqot qilish qobiliyati va hamkorlik". Bu maktabgacha yoshda hissiy rivojlanish uchun qulay bo'lgan shaxsning keyingi shakllanishi uchun juda muhimdir.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki, maktabgacha va boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarning hissiy muammolarini o'rganishda Art-terapiya usullaridan foydalanish zamon talabidir.

Art-terapiya usullari orqali sodda tasvirlar, ularni ajratish, ranglarga bo'yash, shakllar tayyorlash, fantaziya rivoji, shakllarning hajmi, tuzilishini tahlil qila olish kabi yana bir-qancha qobiliyatlar shakllanadi va rivojlanadi.

Adabiyotlar

1. R.Ishmuxammedov "Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari" – T.: 2004.
2. Abduxamidov S.M, "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy fazilatlarini shakllantirish". "Maktab va hayot" jurnali ISSN 2010-5460, 2-son, 2019.
3. Abduxamidov S.M. "Bolalar uchun art-terapiya usullarining imkoniyatlari". "Mug'allim hem uzliksiz bilimlendirio" jurnali, № 2/1. Nukus: 2021-жыл, ISSN 2181-7138.
4. Hasanov R. "Maktabda tasviriy san'atni o'qitish metodikasi". – T.: "Fan va texnologiya". 2004.
5. Abduxamidov S.M, "Ethical Issues In The Works Of Bahaiddin Naqshbandi". International Journal of Reserch. ISSN: 2348-6848 Vol-5, Special issue-18. 2nd EdulIndex, International Conference on Science Changes the World held on 28-29 th June 2018 at Edupedia Publications Pvt Ltd, New Delhi in Association with www.tadqiqod.uz of the Republic of Uzbekistan.
6. Hakimova M.F. Pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. – T. TDIU. 2013.
7. Abduxamidov S.M. "Tasviriy san'atda tur, janr va oqimlar", O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi qoshidagi intellektual mulk agentligi. DGU 2020 0868, DGU 59858, 04.06.2020. info@ima.uz. № ED-5-11. Mutaxis N.A. Yakubov tomonidan berilgan.



BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA YOZMA NUTQNI SHAKLLANTIRISHGA OID KORREKSION ISHLAR

**Z.Axmedova, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi
F.Qurbonova, mazkur universitet magistratura bosqichi talabasi**

В данной статье описаны особенности овладения письменной речью учащимися начальных классов, усвоение правописания, требования к формированию навыков письма.

Ключевые слова и понятия: устная речь, письменная речь, психологический процесс, слово, текст, ученик, педагог-логопед, словарь, орфография, умение, навык, социальный характер, логопедическая помощь.

This article describes the features of mastering written speech by primary school students, spelling, the requirements for the formation of writing skills.

Key words and concepts: oral speech, written speech, psychological process, word, text, student, speech therapist, dictionary, spelling, ability, skill, social character, logopedic help.

Umumta'lim maktablari oldidagi yosh avlodni ma'naviy-axloqiy barkamol, bilimdon shaxs sifatida shakllantirish vazifasi ko'p jihatdan boshlang'ich sinflarda ta'limni to'g'ri tashkil etish, xususan o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish, ularning og'zaki va yozma nutqini talab darajasida o'stirish bilan chambarchas bog'liq. So'z zaxirasi boy o'quvchining fikrlash doirasi keng, ma'naviyati yuksak, o'qish-o'rganishga ishtiyoqi baland bo'lishi tabiiy.

"O'quvchi psixikasining rivojlanishi ijtimoiy xarakterga ega. Bunda muhim shartni o'qitish va ta'lim egallaydi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarda psixik jarayonlarning ongliligi va ixtiyoriyligi yuzaga keladi va rivojlanib boradi. Ta'lim jarayonida o'quvchi yozma nutqni o'rganib boradi, yozma nutq og'zaki nutqga nisbatan idrokning to'liqliligini, bayonning o'ylanishini talab etadi" [1].

Yozuv murakkab tizimli va ixtiyoriy psixik jarayon hisoblanadi. Bu kompleks ko'nikma turli funksional tizimlar koordinatsiyasi va integratsiyasini talab etadi. Yozuvning buzilishi ona tili bo'yicha o'quv dasturini o'zlashtirishga to'sqinlik qiladi va ta'lim olishdagi turg'un qiyinchiliklarga olib keladi.

Yozma nutqda kamchiligi bo'lgan o'quvchilarga o'z vaqtida logopedik yordam ko'rsatilmasa, o'quvchilar yozuvdagi xatolar yuqori sinflarda ham saqlanib qoladi (bo'g'inlarni tashlab ketish, so'zlarni qo'shib yozish, eshtilishi jihatidan o'xshash harflarni almashtirish). Bularning barchasi kamchilikni barvaqt aniqlash va o'z vaqtida korreksion logopedik ishini olib borish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Maktab o'quvchilarini ona tiliga o'qitishning muhim muammolaridan biri ularda xatosiz yozish malakasini shakllantirishdan iboratdir. Bu yozma nutq shakllanishining moddiy asosini tashkil etadi. Usiz esa maktabdagi o'quv jarayoni muvaffaqiyatli kechishi mumkin emas. Bunday o'quvchilar maxsus tashkil etiladigan logopedik mashg'ulotlarga muhtojdirlar. O'quvchilarning og'zaki va yozma nutq xususiyatlarini o'rganish natijalari asosida, logopedik ish, har bir o'quvchining individual tayyorligini hisobga olgan holda tashkil etilisa maqsadga muvofiq bo'ladi. Nutq buzilishlarini o'rganish bo'yicha koreksion-logopedik ishini tashkil etishda ona tilining o'ziga xosligini inobatga olish zarur.

Boshlang'ich ta'lim dasturining muhim ko'rsatmalaridan biri-nutq va tafakkurni o'stirishdir. Buning uchun faol o'ylash, fikr yuritish, tushuntira bilishga o'rgatish, muhokama qilishga, xulosa chiqarish va umumlashtirish usullaridan foydalana olishga o'rgatish talab etiladi. Maktabda o'quvchilarni tovushlarni to'g'ri talaffuz etishga, yangi o'rgangan tovush, so'z va gaplarni o'z nutqida ishlata olishga o'rgatish hamda ularda yozuv ko'nikmalarini shakllantirish lozim. Yozma nutqni o'stirish maqsadida o'quvchilar ongiga grammatik ma'lumotlar singdirib boriladi. Boshlang'ich sinf ona tili darslari amaliy xarakterga ega bo'lib, nutqiy ko'nikma va orfografik malakalarni hosil qilishga qaratilgan hamda ta'limiy vazifalardan tashqari korreksion vazifalar ham amalga oshiriladi.

Yozma va og'zaki nutq taraqqiy etilishi bilan bir qatorda o'quvchilarning bilish faoliyatlari, mantiqiy tafakkuri kengayib

boradi. O'quvchilar til materialini tahlil qilishga, farqlash, taqqoslash, umumlashtirish, o'xshash va farqli tomonlarini topish, grammatik va orfografik bilimlarni amalga tatbiq qilish kabi ongli aqliy jarayonlar o'quvchining umumiy rivojlanishini ta'minlaydi, nutqiy va aqliy nuqsonlarni bartaraf etishga yordam beradi.

Ona tili va yozuv darslarida o'qituvchi o'quvchilarni til hodisalarini kuzatish va tushunib yozish, ongli o'qish, kitobdan yoki doskadan ko'chirib yozish, nutqni diqqat bilan tinglash, eshitib turib diktant ostida yozish, o'rgangan qoidaga amalda rioya qilish, aytilgan va yozganlarni tekshirish, ko'rgan-kechirganlarini, o'z taassurotlarini yozma va og'zaki bayon qilishga o'rgatadi. Boshlang'ich sinflarda yozuv darslarida amaliy mashqlar asosida ma'lum grammatik bilimlar beriladi va ko'nikma hamda malakalar hosil qilinadi. Shu yo'l bilan yuqori sinflarda ona tili darslarida nazariy bilim egallash uchun zamin yaratiladi.

1-4-sinflarda o'quvchi so'zning fonetik qurilishi, ma'noli qismlari bilan ayrim so'z turkumlari va ularning asosiy belgilari bilan tanishadilar, gap va gap bo'laklari haqida ma'lumot oladilar, mazkur mavzularga oid imlo va tinish belgilari qoidalarini o'rganadilar. Dasturda so'zning leksik ma'nosi, ko'p ma'noli, ma'no jihatidan bir-biriga o'xshash (sinonim), qarama-qarshi ma'noli (antonim) so'zlar bilan tanishtirilganda alohida e'tibor beriladi, nutqning asosiy qismlari bo'lgan tovushlar, so'z va gapga ongli munosabatda bo'lish tarbiyalanadi. Dastur materialining sinflar bo'yicha taqsimlanishi muhim ahamiyatga ega. To'g'ri taqsimlangan material bilimlarni izchillik bilan puxta va to'liq o'zlashtirishni ta'minlaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini to'g'ri yozuvga o'rgatishda eng katta mas'uliyat ona tili o'qituvchisi va o'qituvchi-logopedga tushadi. O'qituvchi o'quvchilarga bilim berishda o'z mehnatini samarali, zavqli va yengil qiladigan ish usullarini qo'llagan holda darsni olib borish maqsadga muvofiq bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilish faoliyatlarini rivojlanganlik darajasini hisobga olgan holda, ularni yozma nutqini shakllantirishda ko'rib idrok etish uchun mo'ljallangan o'qituv vositalari, ya'ni darslik, rasm, jadval, doskaga yozilgan yozuvlar, tarqatma materiallar, kartochkalardan foydalanish dars tizimini yanada samarali, o'quvchilar egallashlari kerak bo'lgan bilimlarni to'laroq egallash imkoniyatiga ega bo'ladi. Har qanday vositadan foydalanishda shu vosita grammatik materialga mos kelishi, dars samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan, uning mavzusi va maqsadiga mos ravishda ishlatilishi shart.

Hozirgi zamon ona tili metodikalarida ham imloni o'zlashtirishda ko'rish uquvining ahamiyati nihoyatda katta ekanligi ta'kidlangan. Kuzatuvchan, idroki yaxshi rivojlangan, ko'p o'qiydigan o'quvchilar yaxshi xatosiz yozadilar. Diqqat bilan o'qish so'zning shaklini eslab qolishga imkon yaratib, keyingi o'rganiladigan grammatik va orfografik tushunchalarni umumlashtirishga yordam beradi. Ko'rish orqali esda saqlash, o'z yozganini tekshirish ham katta ahamiyatga ega. Ayniqsa yozuvga o'rgatishning dastlabki bosqichlarida o'quvchilarning ko'ruv uquvi, xotirasi, kuzatuvchanligi, diqqatini tarbiyalash juda muhimdir. Ko'rib esda saqlash yo'li bilan o'quvchilar imlo qoidalariga bo'ysunmaydigan, qiyin so'zlarni yozilishini bilib oladilar.



Savodli yozuv to'g'ri yozishga qaratilgan turli xil mashqlar asosida shakllanadi. Yozuv malakalarini shakllantirishda yaxshi eshita olish, to'g'ri o'qish, yozuv qoidalariga rioya qilish, qo'l va barmoqlarni harakatga keltirish kabilarning ham ahamiyati katta. Shuning uchun so'zlarni yozganda qo'lni uzmasdan alohida xarflar emas, balki butun so'zni yoki uning bo'g'inlarini ajratib yozishga o'rgatish talab etiladi. Ko'ruv uquvi va qo'l harakatlari birgalikda bajarilganda so'zlarning grafik obrazlari tasviri yaxshiroq esda saqlanib qoladi. Demak, to'g'ri yozuvni o'rgatishda barcha analizatorlarning faoliyati: ko'ruv, eshituv, nutqni harakatga keltiruvchi hamda, barmoqlar harakati muhim ahamiyatga ega. Ularning birgalikdagi faoliyati orfografik sezgirlikni yaratadi, grammatik qoidalarini o'rganish hamda ularga amal qilish orqali savodxonlikni ta'minlaydi.

Boshlang'ich sinfda yozuv malakalarini shakllantirishni ta'minlovchi quyidagi shartlarga amal qilish talab etiladi:

1. Yoziladigan matn, gap, so'z ma'nosi o'quvchiga tushunarli bo'lishi kerak. Ko'chirib yozish yoki diktant ostida yozish uchun beriladigan har qanday so'z, gap ma'nosi oldindan tushuntirilgan bo'lsagina, o'quvchini ongli yozishga o'rgatish mumkin.

2. So'zning talaffuzi va yozilishiga, grammatik shakliga nisbatan e'tiborli bo'lish, ongli yozish va yodda saqlash, xatolarni payqab ularni mustaqil tuzatish.

3. O'rganilgan materialni puhta o'zlashtirish, o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini faollashtirish uchun so'z va gaplarni muntazam tahlil qilib borish, bir xil o'zakli so'zlarni ajratib, ayrim o'xshash so'z va gaplarning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash.

4. Nutq faoliyatining barcha turlari ustida ishlash, so'z va gaplarni fonetik, morfologik va sintaktik tomondan tahlil etish, bog'langan nutqini o'stirish. Nutqning ayrim tomoni ustida ishlab, boshqa tomonlariga e'tibor susaysa, o'quvchi savodxonligi pasayadi. Bu xol yuz bermasligi uchun orfografik mashqlar (ko'chirib yozish, diktant) bog'lanishli nutqni o'stirish (bayon, insho) mashqlari bilan navbat bilan o'tkazilishi lozim.

5. Grammatik tushunchalar asosida orfografik mashqlarni lug'aviy orfografik ishlar bilan almashtirib turish. Maktabda ko'pgina so'zlarning yozilishi lug'atga suyanganda holda lug'aviy-orfografik mashqlar yordamida o'tkaziladi.

6. Barcha turdagi xatolarni oldini olish, tekshirish, o'z-o'zini nazorat qilish, baholash. Savodli yozuvni orfografik, monografik, sintaktik va boshqa turdagi xatolarni oldini olish ishlarni ta'minlaydi. Yozishga doir topshiriqlarni xatosiz bajarish, bajarilishi lozim bo'lgan, bajarilgan vazifalarning to'g'riligini o'quvchilarning o'zlari tekshirishi (o'z-o'zini tekshirish), yo'l qo'yilgan xatolar ustida faol ishlash, bayon va insho turidagi mustaqil ishlarni bajarish uchun sharoit yaratadi.

7. Izchillik - bilim, ko'nikma va malakalarining puxta bo'lishini ta'minlaydigan tamoyillardan biridir. Ushbu tamoyil bilim, ko'nikma va malakalarning o'zaro bog'liq holda shakllanishini talab etadi. Har qanday malaka uzoq vaqt o'tkaziladigan mashqlar tufayli shakllanadi. Orfografik malakalar uzoq vaqt ichida xilma-xil usullar bilan turli mashqlarda shakllanadi. Ayrim hollarda o'quvchi qoidani biladi, biroq yozuvda xatoga yo'l qo'yadi. Xato qoidani tushunib yetmaslikdan kelib chiqadi. Buni tuzatish uchun o'qituvchi rahbarligida o'quvchilar til hodisalarini kuzatadilar, tahlil etadi, solishtiradi, o'z mulohazalari asosida xulosa chiqaradilar va nihoyat, qoidaga erishadilar. Qoidaga oid bilim, ko'nikma esa malakaga aylanib boradi. Bu ish xilma-xil mashqlarni bajartirish orqali amalga oshiriladi.

Adabiyotlar

1. Выготский Л.С. Развитие устной речи. Детская речь. – М.: 1996.
2. М.Айупова. Logopediya. – Т.: 2007.
4. Корнев А.Н. Нарушения чтения и письма у детей. – Санкт-Петербург. 2003.
5. Ефименкова Л.Н. Коррекция устной и письменной речи учащихся начальных классов. Пособие для логопеда. – М.: 2006.

YORDAMCHI MAKTAB O'QUVCHILARINING NUTQINI SHAKLLANTIRISH

D.G.Azizova, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

“Maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim” fakulteti, Oligofrenopedagogika kafedrası o'qituvchisi

В статье выделены важные аспекты процесса удовлетворения учащимися с ограниченными интеллектуальными возможностями потребности во взаимодействии с другими людьми, возникающей в ходе их повседневной жизни и деятельности в различных сферах.

Ключевые слова и понятия: устная речь, письменная речь, речевая деятельность, повседневность, психическое, физическое, внимание.

The article highlights important aspects of the process of satisfaction by students with intellectual disabilities of the need for interaction with other people that arises in the course of their daily life and activities in various fields.

Key words and concepts: oral speech, written speech, speech activity, everyday life, mental, physical, attention.

Mustaqillik taraqqiyoti va rivojlantirish yo'lida borayotgan O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlarning barchasi har bir fuqaroning manfaatini ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Istiqlol yillarida davlatimiz olib borayotgan izchil islohotlarning barchasi inson manfaatini ifoda etmoqda.

Bu borada keng ko'lamli ishlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylantirildi. Shu jumladan jamiyatimizning sog'lom kishilari qatorida va jismoniy rivojlantirishida nuqsoni bo'lganlar uchun ham e'tibor kuchaydi. Maxsus ta'lim tizimini isloh qilish davom etar ekan, unda maxsus ta'lim-tarbiya muammolari har tomonlama tadqiq qilinib, ruhiy va jismoniy rivojlanishda



nuqsoni bo'lgan bolalarning o'ziga xos xususiyatlari va unda yuzaga kelayotgan holatlarga jiddiy e'tibor qaratish dolzarb masalasidir.

Shu nuqtai nazardan yordamchi maktab o'quvchilarining o'quv nutq faoliyatini o'rganish masalalari bo'yicha tadqiqot o'tkazish dolzarbdir. Aqli zaif o'quvchilarning o'quv nutq faoliyati kundalik turmushi va turli sohalaridagi faoliyati davomida vujudga keladigan, boshqa odamlar bilan muloqotga kirishish ehtiyojini qondirishni ta'minlovchi muhim jarayondir. Nutq faoliyatlarining bajarilishi og'zaki nutqqa, yozma nutqqa bo'linadi. Ma'lumot olish tinglab tushunish, o'qish orqali amalga oshsa, ma'lumot berish, gapirish va yozma nutq orqali amalga oshadi. Ushbu faoliyatning eng oddiy usullarini odam bolalik chog'ida kattalar bilan muloqotga kirishish orqali egallaydi. Nutq faoliyatini amalga oshirish qobiliyati bolaning aqliy jihatdan rivojlanishi jarayonida takomillasha boradi.

Birinchidan nutq faoliyatini kundalik turmush bilan bog'liq muloqotlarni amalga oshirish vositasi sifatida mustahkamlanib boradi. Ikkinchidan, bu faoliyat insonning turli sohalaridagi faoliyati jarayonida paydo bo'ladigan muloqot jarayonini qondiruvchi vosita sifatida shakllana boshlaydi. Nutq faoliyatining kundalik muloqotini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan qobiliyatlar tibbiy sharoitda ham yetarli darajada rivojlanaveradi. Ammo nutq faoliyatini insonning turli sohalaridagi faoliyati, ayniqsa, aqliy mehnat jarayonida yuzaga keladigan muloqotni ta'minlay oladigan darajaga etkazish uchun maxsus ta'limni joriy qilish zaruriyati tug'iladi. Mana shu ishni maktabdagi ta'lim-tarbiya ishiga daxldor bo'lgan barcha pedagoglar ma'lum darajada bajaradi. Ammo bu sohada ishni ilmiy asoslangan metodik tizim bo'yicha yo'lga qo'yish o'qish, ona tili, nutq o'stirish o'qituvchilarining zimmasiga yuklanadi.

Aqli zaif o'quvchilarga hayotiy muloqot uchun bo'lgan nutq, ko'nikma va malakalarini singdirish uchun dars jarayonida oziga xos nutq faoliyatini yo'lga qo'yish zarurati tug'iladi. Tabiiyki, bunday faoliyat hayotiy muloqot sharoitida yuzaga keladigan nutq faoliyatidan keskin farq qiladi. Shuning uchun ham darsda ta'limiy maqsadni ko'zlab amalga oshiriladigan muloqotni o'quv nutq faoliyati deb atash mumkin. O'quv nutq faoliyatining xususiyatlari haqida to'laroq tasavvurga ega bo'lish uchun uni tabiiy nutq faoliyati bilan quyidagicha taqqoslash mumkin:

Nutq faoliyati	Tabiiy nutq faoliyati	O'quv nutq faoliyati
Nutq faoliyatini yuzaga keltiruvchi sabab	Biror hayotiy ehtiyojni qondirish uchun boshqalar bilan muloqotga kirishish zarurati	O'quvchi tomonidan belgilangan topshiriqni bajarish zarurati
Nutq faoliyatining asosiy maqsadi	Suhbatdoshni biror faoliyatga undash, uning fikrlarini bilib olish yoki unga o'z fikrlarini bildirish	Yaxshi baho olish, o'qituvchining va o'quvchilarning e'tiborini qozonish
Muloqot vaqtining miqdori	Muloqot vaziyatiga qarab so'zlovchi tomonidan mustaqil belgilanadi	O'qituvchi darsdagi shart-sharoitni hisobga olgan holda belgilaydi.
Muloqot o'tadigan shart-sharoit	So'zlovchining ongida muloqot ehtiyojini his qilinish va shunday muloqot uchun zarur bo'lgan tashqi shart-sharoitning vujudga kelishi	Muloqot uchun zarur shart-sharoit o'qituvchi tomonidan ta'minlanadi.
Nutq faoliyatining shakli	Muloqot ishtirokchisi tomonidan vaziyatga qarab belgilanadi.	O'qituvchining ko'rsatmasiga asosan belgilanadi.
Nutq faoliyatining natijasi	Suhbatdoshni ko'zda tutilgan faoliyatga kirishiga erishish, unga kerakli fikrlarni bildirish yoki uning fikrlarini belgilab olish.	Topshiriq to'g'ri bajarilganidan qanoatlanish yoki qanoatlanmaslik.

Ushbu jadval yordamchi maktabda aqli zaif o'quvchilar o'quv faoliyatining tabiiy nutq faoliyatidan ko'p jihatdan farq qilinishini ko'rsatib turibdi. Bu o'rinda nima sababdan tabiiy nutq bilan o'quv nutq faoliyati o'rtasida jiddiy farqlanish yuzaga keladi va bunday nomutanosibliklar ta'lim jarayoniga qay darajada ta'sir qiladi degan savol paydo bo'lishi tabiiydir. Bu savolga quyidagicha javob berish mumkin-tabiiy nutq faoliyati insonning turli sohalaridagi faoliyati, xususan mehnat, ijodiy, ijtimoiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Aniqrog'i nutq faoliyati boshqa faoliyatlarni amalga oshirishda kishilar o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlovchi vosita sifatida yuzaga keladi.

Binobarin nutqning asosini tashkil etuvchi muloqot ehtiyoji, nutqg'oyasi, fikrlarning shakllanishi kabi kechinmalar insonning ma'lum sohada faoliyatining bevosita ta'siri ostida yuzaga keladi. Boshqacha qilib aytganda, insonning muayyan faoliyati uning nutq faoliyati uchun tabiiy asos bo'lib xizmat qiladi. Afsuski, yordamchi maktabda darslarda bunday kuchli va ta'sirchan omildan to'liq foydalanishning imkoniyati yo'q. Gap shundaki, darslarda aqli zaif o'quvchilar tomonidan amalga oshiriladigan har qanday faoliyat o'qituvchining rejasi bo'yicha o'tkaziladigan ta'limiy maqsadlar bilan cheklangan bir tarafflama faoliyatdir. Shu sababli aqli zaif o'quvchilar nutq faoliyati uchun zarur bo'lgan barcha ruhiy kechinmalar o'qituvchi tomonidan turli ta'limiy usul va vositalar yordamida sun'iy ravishda yuzaga keltiriladi. Bunday ta'limiy usul va vositalar aqli zaif o'quvchilarning ongiga tashqaridan ta'sir etishga mo'ljallanganligi uchun ular har doim ham kerakli ruhiy kechinmani yuzaga keltira olmaydi. Natijada ularda o'quv nutq faoliyatini yo'lga qo'yishda bir qator jiddiy qiyinchiliklar tug'iladi. Bundan tashqari, aqli zaif o'quvchilar o'quv nutq faoliyati bilan tabiiy nutq faoliyati o'rtasidagi farq tobora kuchayib boradi. Bu o'rinda shuni ham eslatib o'tish lozimki, maxsus ta'limning eng asosiy maqsadlaridan biri bo'lgan vazifa, y'ani nutq ko'nikma va malakalarini shakllantirish vazifasini hal qilish uchun eng qulay sharoit faqat tabiiy nutq vaziyatidagina mavjud bo'ladi. Mana shu prinsipial xarakterga ega bo'lgan qoidani yordamchi maktabda o'qish darslarida izchil ravishda qo'llash uchun eng avvalo an'anaviy va noan'anaviy o'qitish usullari va o'quv vositalarini tahlil qilib, ularni qo'llash paytida tabiiy nutqqa xos bo'lgan ruhiy jarayonlar qay darajada ta'minlanishini aniqlash talab etiladi.

Adabiyotlar

1. Po'latova P.M.-Maxsus pedagogika (Oligofrenopedagogika) – T.: "G'.G'ulom" nashriyoti. 2005.
2. Po'latova P.M. va boshqalar-Maxsus pedagogika – T.: "Fan va texnologiya". 2014.
3. Raxmanova V.S.. Defektologiya asolari. – T.: "G'.G'ulom" nashriyoti. 2002.



КОММУНИКАТИВНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНАЯ СИСТЕМА В ОБУЧЕНИИ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА

А.О. Досмурзаева, студентка магистратуры Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами

Nutq-bu dunyoni bilish vositasi, uning yordami bilan inson rivojlanadi va o'sadi. Shundan kelib chiqib, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqiga e'tibor qaratish lozim. Og'zaki nutqni rivojlantirish tabiiy vaziyatlarda, bolalarning kundalik hayotida shakllanadigan va rivojlanadigan kommunikativ va faol yondashuvda samarali bo'ladi.

Kalit so'zlar va tushunchalar: eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar, muloqot va faoliyat tizimi, og'zaki nutq.

Speech is a tool for understanding the world, with its help a person develops and grows. Based on this, due attention should be paid to the speech of children with hearing impairment. The development of verbal speech is effective with a communicative-activity approach, when speech is formed and developed in natural situations, in the everyday life of children, which provides a significant result.

Key words and concepts: children with hearing impairments, communicative-activity system, verbal speech.

Воспитание и обучение это два понятия, которые неразрывно связаны между собой. Где есть воспитание, там же есть и место обучения. К примеру, в английском языке, слова воспитание и обучение переводятся как «education», одно слово для двух понятий. Воспитание – это формирование личности ребенка и его возможностей, а обучение – процесс передачи знаний. Ведь когда мы воспитываем уже идет передача наших знаний, под нашими знаниями подразумевается то, что мы хотим передать ребенку, то что хотим видеть в ребенке, будь это манеры поведения, личностные качества или теоремы и правила. И самым лучшим и эффективным методом воздействия является личный пример. Человек рождаясь, начинает подражать ближайшим, сначала их эмоциям, поведению, дальше самому человеку в целом. Если в период раннего детства ребенок подражает родителям, тем, кто находится большее количество времени с ним, то в дальнейшем подражание идет тем, кто вызывает интерес. В дошкольном и младшем школьном возрасте примером могут служить герои мультсериалов. Дети хотят такое же платье как у принцессы, такой же молот как у Тора. А дети постарше начинают подражать актерам, певцам, спортсменам, лицам, вызывающих у них уважение и восхищение. Так же предметом подражания могут стать и реальные люди, то бишь учителя, родители. Начинают копировать манеру общения, внешность, взгляды, вкусы. Здесь стоит быть внимательными и осторожными тем, с кого берут пример. Ведь копировать дети будут не только хорошее, но и плохое. Они будут впитывать все, словно губка. Этот метод пригодится для воспитания того, что хотим. Хотим видеть в ребенке честность, то и у воспитывающего она должна быть. Ведь если нет того, что хотим развить в ребенке у нас самих, ничего не получится. Мы не можем дать то, чего нет в нас самих. И тем более требовать этого от ребенка, это немыслимо, нелогично и просто глупо.

Сущность воспитания глухих и слабослышащих

детей такая же, но при этом важно знать некоторые особенности. И эти особенности становятся такими важными и значимыми, в случае, если родители с сохранным слухом. И эти особенности воспитания заключаются в средствах преподнесения знаний об особенностях здоровья ребенка. Если же ситуация другая, то есть родители тоже с нарушениями слуха, то сама модель воспитания остается неизменной. Важным для понимания сущности процесса воспитания детей с недостатками слуха является осознание цели воспитания. Целью воспитания является всестороннее, гармоничное развитие личности ребенка, возможно более полная его самореализация.

Если говорить об обучении детей с нарушениями слуха, то видимых результатов мы достигнем тогда, когда работа будет начата в раннем детстве, в семье. О необходимости раннего воспитания и обучения говорилось еще в 18-19 веках. Так как если заниматься с ребенком на ранних этапах, то мы не упустим те сензитивные периоды. Одним из важнейших главных факторов развития и формирования личности ребенка является любовь, забота и внимание со стороны близких людей. Это и есть папа, мама ребенка. Они должны быть первыми воспитателями и учителями ребенка. Подчеркну важность первого года жизни ребенка, в этот период наблюдается кризис одного года жизни, когда у ребенка стоит вопрос “довериться ли миру”[2]. И этим путеводителем в мир является мать. От нее, от ее отношения к ребенку зависит все дальнейшее будущее ее дитя. Все зачатки чувств закладываются в этот период. А родителям с ребенком, у которого нарушение слуха, придется вкладываться еще больше. Больше обращать внимания на эмоции, на прикосновения, на общение с ребенком. Нужно постоянное сопровождение наших действий речью, при этом ребенок должен видеть постоянно лицо говорящего. Ребенок должен видеть речевой аппарат и мимику. Видя все это, ребенок перенимает мимику, движения, далее он сам



сможет осознанно воспроизводить их. А это очень важно для лиц с нарушениями слуха. Особое место принадлежит эмоциям, которые мы показываем. Так как эмоциональное общение является первой ведущей деятельностью человека. Если их не проявлять ребенку с нарушениями слуха, то будет уже прервана ступень для формирования дальнейших видов деятельности.

Ребенок с нарушениями слуха требует в разы больше эмоционального общения, чем их слышащие сверстники. Суть коррекционной работы после кохлеарной имплантации заключается, именно, в эмоциональном общении. Воссоздать то, что они упустили, начать с самого начала. Родителей необходимо проинформировать о закономерностях общего речевого развития детей младенческого и раннего возраста, подчеркнуть, что для развития и слышащего, и не слышащего ребенка первые годы жизни имеют большое значение, так как в этот период складываются важные формы общения, стимулирующие познание предметного мира, понимание речи, формирование ее ритмико-интонационной и звуковой стороны. Формирование этих компонентов развития после трех лет происходит с большим трудом и в более длительные сроки [3].

Коммуникативно-деятельностная система для детей с нарушением слуха - это организованная практика речевого общения в ходе деятельности, что обеспечивает точность и понимание проговариваемых слов и исключает бессмысленного заучивания речевого материала.

Дети в первую очередь усваивают речевой материал, который им нужен в обычной жизни. Дети будут пользоваться жестовой речью, если им не будут предъявлены требования и не будет организована речевая среда. Она будет актуальна в ходе внеклассной деятельности учащихся, когда дети будут находиться в непринужденной обстановке. Ведь словесная речь у детей возникает в ходе коллективной деятельности, которая побуждает вступать в словесное общение. В речевой среде учащиеся получают необходимые образцы речи для выражения своих мыслей и желаний. С.А.Зыков отмечал: «мы имеем дело не с отсутствием потребности общения, а с невозможностью удовлетворить ее посредством языка слов» [4].

С начала обучения дети имеют дело с готовыми выражениями, что позволяет выражать просьбы и желания. Пример, таблички с выражениями по всему классу. Обучение разговорной речи осуществляется на всех уроках и во вне учебное время, тем самым ребенок с нарушением слуха погружен в непрерывную речевую среду.

Во время учебной деятельности должны создаваться ситуации, где ученик будет вынужден словесно попросить или изъяснить желание. К примеру, у ребенка может закончиться тетрадь или ручка, он попросит это у учителя или своего друга. Или случай во вне учебное время, в столовой, к примеру, ученик хочет добавки или он уронил ложку, он опять таки будет вынужден

обратиться к кому-то. В этих случаях, главное, проконтролировать, чтобы эти желания, просьбы, мысли были озвучены словесно [5].

Обучение коммуникативной деятельности является непосредственной задачей обучения не слышащих учащихся, и чем раньше начинается этот процесс, тем лучше. И шансы на хорошие результаты, которые будут близки к норме будут уменьшаться с возрастом ребенка. К примеру, если рассыпались бусы, то лучше сразу собрать и соединить их, чем откладывать их сбор. Тогда разъяснением Ваших действий будет: Вы сразу собрали бусинки, значит ожерелье вам дорого и значимо; Вы отложили их сбор, вас это не волнует, вам неинтересно, и вы никак не обеспокоены, в ваших мыслях – покупка новой. Но если все-таки решили собрать, то лучше сделать это сразу, так как со временем каждая бусинка будет куда-то пропадать и в конечном счете вы не сосчитаете нужное количество, прежнего ожерелья вам не видать. Так же и со слухом ребенка и его речью, со временем упуская нужные благоприятные моменты для его обучения, мы обрываем наши возможности в будущем.

Литература

1. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» (ЗРУ № 637 от 23.09.2020г) электронный ресурс <http://Lex.uz>.
2. Привязанность / Боулби Джон. Издательство: Гардарики, 2003.
3. Головниц Л.А. Дошкольная сурдопедагогика: Воспитание и обучение дошкольников с нарушениями слуха: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. (Коррекционная педагогика).
4. Зыков С.А. Методика обучения слабослышащих детей языку – М.: 1977.
5. Сурдопедагогика / Коллектив авторов – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004.



UMUMIY O'RTA TA'LIMDA TA'LIM JARAYONINING MAQSADI

J.Sh.Kazimov, Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
X.M.Kazimova, Qo'qon shahar 1-umumta'lim maktabi, Ingliz tili o'qituvchisi

Целью общего среднего образования является обучение и воспитание учащихся в соответствии с государственным образовательным стандартом и реализация прав личности на получение образования.

Ключевые слова и понятия: образование, цель, гармоничная личность, эффективность образования, системность, развитие, формирование.

The purpose of general secondary education is to educate and educate students in accordance with the state educational standard and to realize the rights of the individual to receive education.

Key words and concepts: education, goal, harmonious personality, education efficiency, consistency, development, formation.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida masofaviy ta'lim (onlayn, oflayn) va an'anaviy ma'ruzalar, seminarlar, amaliy mashg'ulotlar, to'garaklar, ekskursiyalar, davra suhbatlari, uchrashuvlar, fan tanlovlari, ko'rik-tanlovlar, san'at festivallari, anjumanlar va tadbirlar o'quvchilarning o'zlari tomonidan mustaqil ta'lim, o'z-o'zini tarbiyalash, mustaqil ta'lim, mustaqil ish, shuningdek, ta'lim munosabatlari jarayoni va pedagogik tajriba va pedagogik amaliyot ta'lim jarayonlari tizimini tashkil qiladi [1]. Ya'ni masofaviy ta'lim samaradorligi (onlayn, oflayn) ta'lim, tarbiya, mustaqil ta'lim, o'z-o'zini tarbiyalash va ta'lim munosabatlarining bir qator boshqa jarayonlari samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi.

Demak, umumiy o'rta ta'lim jarayonlarining tizimli xususiyatlari shundan iboratki, muayyan maqsadda tashkil etilgan ta'lim jarayoni umumiy maqsadga xizmat qilishi yoki aksincha, umumiy maqsadda tashkil etilgan ta'lim jarayoni umumiy maqsadning barcha tarkibiy qismlariga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir. Ya'ni, o'quvchilarni kasbga yo'naltirish, ijodiy tafakkurni o'rgatish va rivojlantirish, shuningdek, atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lish, ta'lim-tarbiyani to'g'ri tanlash va o'z ehtiyojlari, qiziqishlari va qobiliyatlariga ko'ra kasb tanlashga ko'maklashishda ta'lim jarayonining ahamiyati [2].

Uzluksiz ta'limni tashkil etish va rivojlantirish tamoyillaridan biri ta'lim va tarbiyaning o'zaro bog'liqligi, bu jarayonning har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirishga qaratilganligi tamoyilidir. Bu, o'z navbatida, umumiy o'rta ta'lim jarayonlari tizimli xususiyatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. [3]

Umumiy o'rta ta'limning bir necha tarkibiy qismlardan tashkil topgan tizim ekanligi va bu tarkibiy qismlarning o'zaro bog'liqligi tizimning o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lib, umumiy o'rta ta'lim oldiga qo'yilgan quyidagi vazifalarni ham o'zida aks ettiradi:

- o'quvchilarning bilimlarni muntazam egallashini ta'minlash, ularning bilimga bo'lgan ehtiyojini rivojlantirish, asosiy ta'lim, ilmiy va madaniy bilimlarni shakllantirish;

- o'quvchilarda mehnat ko'nikmalarini, ijodiy mustaqil fikrlash, kasb tanlash va atrof-muhitga ongli munosabatni shakllantirish;

- milliy va umuminsoniy qadriyatlarining uzviy uyg'unligi asosida o'quvchilarda yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarini tarbiyalash, o'z Vataniga, xalqiga sadoqatli fuqaroni shakllantirish;

- ta'limning uzluksizligi va izchilligini, maktab o'quv dasturlarini akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quv dasturlari bilan uzviy o'zaro aloqadorligini ta'minlash.

Belgilangan tartibga ko'ra, umumiy o'rta ta'lim mazmuni majburiy va qo'shimcha tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi, majburiy bo'linmasi davlat ta'lim standarti bilan belgilanishi, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida o'quvchilarni

tayyorlash ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda amalga oshirilishi lozim. Maktabning salohiyatini, moddiy-texnik bazasini va kadrlar bilan ta'minlanganligini aniqlash muhim ahamiyatga ega [4]

Bu ta'lim jarayonlari ham tizimga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning o'zaro bog'liqligini ta'minlash zarurati umumiy o'rta ta'lim jarayonini bir butun tizim sifatida tavsiflashga asos bo'ladi [5].

Demak, umumiy o'rta ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda tashkilotchilik va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish, ta'limning keyingi bosqichini tanlashga yordam berishdan iborat. Buni esa maktabdan tashqari ta'lim muassasalaridagi ta'lim-tarbiya jarayonlari bilan chambarchas bog'lab tashkil etish zarur.

Maktabdan tashqari ta'lim uzluksiz ta'limning alohida turi sifatida faoliyat ko'rsatsa-da, maktabdan tashqari ta'lim muassasalarining boshqa xalq ta'limi muassasalari bilan o'zaro hamkorlik mexanizmini takomillashtirish bo'yicha belgilangan ustuvor vazifalar umumiy o'rta ta'limning maktabdan tashqari ta'lim bilan o'zaro bog'liqligini ta'minlash zarurligini belgilaydi va o'z navbatida, ular tizimga xos xususiyatlarga ega ekanligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. Tursunov I.Y. Xalq pedagogikasining dolzarb muammolari. – Toshkent: "O'qituvchi", 1990 y.
2. Tursunov I. Y., Nishonaliyev U.N. Pedagogika kurslari. Darslik. – Toshkent: "O'qituvchi". 1997.
3. Turg'unov S. T. "Pedagogika" fanidan ma'ruzalar to'plami. – Namangan: NamMPI. 1999.
4. Turg'unov S.T. Pedagogikaning asosiy tushunchalari va ta'lim muassasasini boshqarishda tadqiqot usullari. – Namangan: NVPQTMOI. 2003.
5. Turg'unov S.T. Zamonaviy ta'lim muassasalari rahbarlarining funksional vazifalari. – Namangan: NVPQTMOI, 2004.
6. www.pedagog.uz



VOYAGA YETMAGANLAR XULQ – ATVORIDA VIRTUAL OLAMGA QARAMLIKNING NAMOYON BO‘LISHI

S.Yu.Qulatova, Qarshi davlat universiteti, Psixologiya kafedrası o‘qituvchisi

В статье освещен широкий спектр мнений и научных исследований ряда психологов, социологов, философов, политологов по проблеме информационного пространства глобализации и массовой культуры, мер по обеспечению информационной безопасности

Ключевые слова и понятия: информация, молодежь, несовершеннолетние, психологическая безопасность, угрозы, глобализация, социальные сети, интернет, массовая культура, телекоммуникации, социальные сети, идеологическая угроза, психологическая защита.

The article highlights a wide range of opinions and scientific studies of a number of psychologists, sociologists, philosophers, political scientists on the problem of the information space of globalization and mass culture, measures to ensure information security

Key words and concepts: information, youth, minors, psychological safety, threats, globalization, social networks, Internet, mass culture, telecommunications, social networks, ideological threat, psychological protection.

Ma'lumki, axborot xavfsizligi fenomeni keng qamrovli tushuncha bo'lib, uning mazmunini tahlil etish psixologiya, falsafa, sotsiologiya, siyosatshunoslik kabi fanlardagi o'zaro aloqadorlik tamoyiliga asoslanadi.

Axborot xavfsizligi – aslida jamiyatning ob'ektiv, xolis, haqqoniy axborot manbaiga ega bo'lishi uchun yaratilayotgan shart-sharoitlarni nazarda tutadi. Albatta, bunga mustaqil axborot vositalari orqali aholiga yetib keladigan ma'lumotlar oqimi ham kiradi. Bu vositalar aynan mustaqil bo'lganligi uchun ham birinchi navbatda moliyaviy, qolaversa, siyosiy va boshqa tomonlardan hyech bir siyosiy kuch, alohida davlat yoki ijtimoiy qatlamning manfaatlariga xizmat qilmasliklari kerak. Chunki mustaqil ommaviy axborot vositalari aslida odamlarda sodir bo'layotgan turli xil jarayonlarga nisbatan xolis fikrning shakllanishiga imkon berishi lozim. Lekin amaliyotda ming afsuski, har doim ham shunday bo'lavermaydi va jamiyat o'z a'zolarini, ayniqsa, yosh avlodni turli axborot xurujlaridan himoya qilishga majbur bo'ladi [1; 139-b.].

Axborot termini bugungi kunda global ahamiyat kasb etmoqda. Chunki u tafakkurimizga turli yo'nalishlarda ta'sir o'tkazuvchi, hayot va undagi minglab taqdirni yoki bu tomonga burib yuboruvchi, goh salbiy, goh ijobiy mohiyat kasb etuvchi qudratli qurolga aylandi. Hozirgi vaqtda axborotlarni hosil qilish, qayta ishlash, saqlash, ko'paytirish va tarqatish alohida ilmiy soha – informatikani tashkil etadi. Umuman olganda, axborot – moddiy dunyoning organizmda yoki organizmlar jamoasida aks etgan hamda ular tomonidan atrof-muhit o'zgarishlariga moslashish uchun foydalaniladigan moddiy dunyo ob'ektlarining aksidir. Shuningdek, axborot tafakkurning mahsuli hisoblanib, aqliy faoliyat asosida mujassamlashadi va o'z maqsadiga ega bo'lib, inson faoliyatida uning tutgan o'mini belgilab olish uchun, axborotga oid ilmiy nazariyalarning g'oyalarini belgilashda lozim bo'ladi. N.Vinering ta'limoti bo'yicha, axborot tashqi dunyodan olingan va unga moslashish jarayonida mazmunning belgilanishi hisoblanadi [2; 343-b.]. K.E.Shennon esa, axborot, bu kommunikatsiya va aloqa jarayonida bartaraf etiladigan noaniqliklarni belgilash deb ta'kidlaydi [3; 379–423-b.]. I.M.Yaglom, tanlovni ehtimolligini ta'minlovchi deb munosabat bildirgan [4; 512-b.]. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, axborot va uning xavfsizligini shaxs xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'minlash fanda o'z tarixiga ega ekanligini namoyon etadi.

Qachonlardir ilohiy ma'no kasb etgan so'z, uning qudrati bugungi kunga kelib, dunyo taqdirini hal qilishda eng asosiy rol o'ynaydigan kuchli vosita maqomiga ko'tarildi. Fan-texnika inqilobidan keyin kommunikasion texnologiyalar hamda axborot infratuzilmalarining katta tezlikdagi taraqqiyoti, xususan, televidenie va internetning paydo bo'lishi hamda uning qisqa vaqt ichida ijtimoiy hayot tarziga chuqur kirib borishi axborotni eng qimmat tovarga aylantirdi.

V.G.Grachevning so'zlariga ko'ra, dunyo bozorida axborotning

eng qimmat tovarga aylanishida oynai jahon va "o'rgimchak to'ri" – internet roli juda katta hisoblanadi [5; 177-b.].

Aslini olganda, axborot tushunchasi dunyoqarashni ifodalovchi barcha bilimlar sohasi qadimdan mavjud bo'lgan. Uning jadallik bilan o'sishi hamda kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi esa, o'zi shundoq ham tezkorlik bilan o'sib borayotgan tig'iz axborotlashgan jamiyat nazariyasini maydonga keltirdi. Shunday qilib, yalpi axborotlashtirilgan tizimni dunyoga kelishi millatlar, xalqlar va butun insoniyat taqdirini bir-biriga uzviy bog'ladi [6; 81-b.].

O'z navbatida, axborot olish, uni ishlash, saqlash va tarqatish texnologiyasining tasavvur qilib bo'lmaydigan darajadagi taraqqiyoti bugun jiddiy tashvish tug'dirayotganini ham alohida ta'kidlash joiz. Zero, eng so'nggi avlod kompyuterlari har soniyada ikki milliardgacha vazifani bajara oladi. Axborot texnologiyasining ana shunday mo'jizasi tufayli kishi er yuzining xohlagan nuqtasidagi odam bilan soniyalar ichida aloqa o'rnatishi, o'zini qiziqtirgan savollarga bir zumda javob topishi mumkin. Ana shu holatning o'zi inson faoliyatini, tafakkur tarzini, axloq me'yorlarini, olamga munosabatlarini, yaxlit olganda yangi yuz yillikdagi insoniyat hayoti va taqdirini ifoda etadi.

Ma'lumki, har bir fuqaro o'z shaxsiy nuqtai nazari, qarashlari, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-ruhiy imkoniyatlari doirasidagina faoliyat ko'rsatadi, o'z olami hududida yashaydi va tashqi olamga o'z aqli doirasida munosabat bildiradi. Har bir individ mustaqil inson sifatida tabiiy-biologik kamolotidan va ruhiy ehtiyojidan kelib chiqib, o'ziga mos axborotni qabul qiladi, tahlil etadi. Mushohada va tahlillar asosida shaxsiy xulosasiga ega bo'ladi. Natijada shaxs u yoki bu tarzda nuqtai nazarni o'zida shakllantiradi.

Demak, har qanday axborotning mazmuni, mohiyati, ta'sir etish darajasi, jamiyatga foydali yoki zararliligi, kishini ezgulikka yoki yovuzlikka da'vat etishi bilan shaxs, jamiyat, davlat mutanosibligiga ijobiy yoki salbiy ta'sir etadi. Ana shu jihatdan qaraganda, voyaga yetmagan yoshlarni axborot xurujlaridan asrashda psixologik xavfsizlikning roli yana ham oshadi.

Yu.G.Noskovning so'ziga ko'ra, axborotlar orqali inson ongini zabt etish o'z-o'zidan ularni o'z aqidalaridan, e'tiqodidan ayirishdir [7; 45-b.]. Bundan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, axborot-psixologik xavfsizligiga ehtiyoj, avvalo, inson va jamiyat, inson va davlat, shaxs va uning xavfsizligi, millat va milliy qadriyatlar, an'analar, urf-odatlar tarixiy va madaniy meros, avlodlarga ta'sir etuvchi buzg'unchi va tajovuzkor mafkuralarning mavjudligidan kelib chiqadi. Qolaversa, axborot-psixologik xavfsizligiga rioya qilinmasa, uning ta'sirchan choralari ko'rilmasa, destruktiv g'oyalar voyaga yetmagan yoshlar ongiga va xulq-atvoriga o'ziga xos salbiy ta'sir etishi ehtimoldan xoli emas.

I.V.Yavchunovskaya ta'kidicha, axborotlashgan jamiyat bu-kishilik jamiyati rivojlanishining hozirgi bosqichida shakllanyotgan va ijtimoiy hayotning barcha sohalarida axborot hamda informasion



texnologiyalardan oqilona foydalanishga asoslangan sifatiy tizimni tavsiflovchi tushunchadir [8; 88-92-b.]. Tadqiqotchi ye.A.Xodakovskiy global axborot tizimini, ijtimoiy rivojlanishdagi “bosqichlar almashuvi” nuqtai-nazaridan talqin etib, uning shakllanishini ta’lim, qishloq xo’jaligi, sanoat va xizmatlar iqtisodiyotidan keyin paydo bo’lgan to’rtinchi – “axborot sektori”ning yuzaga kelishi bilan bog’laydi. Ya’ni, industrial jamiyatning asosi bo’lgan kapital va mehnat axborotlashgan jamiyatda o’z o’rmini axborot va bilimga bo’shatib berdi [9; 178-185-b.]. Ayni paytda axborotlashgan jamiyat quyidagilarga sabab bo’lmoqda:

1. O’zimizga qulay joyda ishlashning kengayishiga, transport harakatining kamayishiga va buning oqibatida tabiatga tushadigan “yuk”ning keskin qisqarishiga olib kelmoqda;

2. Bir tomondan ish kunining qisqarishi, odamlarning oilaviy muhiti barqaror bo’lishiga zamin yaratadi;

3. Shaharda yashash va ishlashni eng qulay makon deb atash, so’nggi yuz yilliklarda ancha oshdi. Axborotlashuv jarayoni esa, shahar tashqarisidan turib ham olam bilan muloqot qilish, eng obro’li tashkilotlarda ishlash, shahar aholisi bahramand bo’layotgan madaniyat yutuqlariga ega bo’lish imkoniyatini namoyon qildi;

4. Masofaviy ta’lim olishning eng qulay shakliga aylanishi asosida keng qatlamlar uchun eng nufuzli o’quv yurtlari eshiklarining ochilishiga zamin yaratdi. Umuman olganda, ma’lumotli bo’lish insonning xohish-irodasiga bog’liq bo’lib qoldi. Shu o’rinda, axborotlarning jamiyat va davlat uchun ijobiy tomonlarini ham ko’rish mumkin.

Mashhur siyosatshunos, faylasuf olim P.Byukenen o’zining “G’arbning halokati” publitsistika asarida shunday yozadi: “...axborot-media madaniyatlararo to’qnashuvda o’ziga xos musobaqa quroli, yoshlar ongi va qalbini zabt etishning eng zo’r va ishonchli vositasiga aylandi”.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga asoslangan holda, biz ham tadqiqot ishlarini olib borishda voyaga yetmaganlarda axborot xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan psixologik masalalarga e’tiborimizni qaratib, quyidagicha natijalarni aniqladik.

Ochiq axborotlar tizimi tarkibiga kiruvchi ommaviy axborot manbalari ichida – televidenie uzoq yillardan beri axborot iste’molchilariga masofadan turib o’z ta’sirini ko’rsatib kelmoqda. Bu ta’sir ostida axborot iste’molchilar auditoriyasiga mos turli toifaga mansub xulq-atvor namunalari shakllanganligini guvohi bo’lishimiz mumkin. Tadqiqot natijalarining ko’rsatishicha, voyaga yetmagan axborot iste’molchilaridagi “televizorga bo’lgan qaramlik” shkalasida o’zaro farqlanishlarni ko’rishimiz mumkin. Jumladan, 145 nafar Qashqadaryolik voyaga yetmagan sinalluvchilarda o’rta darajadagi ($\mu=12$) TVga moyillik qayd etilgan bo’lsa, 90 nafar voyaga yetmagan Surxondaryolik respondentlarda TVga nisbatan past darajadagi ($\mu=10$) moyillik namoyon bo’lgan (2.1-jadvalga qarang).

Psixologik tadqiqotlardan ma’lumki, addiktiv xulq-atvor to’satdan paydo bo’lmaydi. Qaramlik ob’ektiv borliqning uzluksiz jarayonida shakllanib, rivoj topib boradi. Shu bois ham qaramlik boshlanish oqibati ko’pincha zararsizdek tuyulsa-da, lekin uning individual tarzda kechishi xulq-atvorda kuchli namoyon bo’lishi bilan alohida e’tibor talab etadi.

Televidenie insonlar uchun nafaqat ko’ngil ochish imkoniyatini yaratadi, balki kunlik qabul qilayotgan axborotning salmoqli qismini ham u orqali o’zlashtiramiz. Oxirgi o’n yilda televidenie ta’sirining nisbatan kamayib borayotganligi, ommaviy axborot vositalari sohasida ijtimoiy tarmoqlarning faollashuvi kuzatilayotgan bo’lsa-da, televidenie o’ziga xos muhim yutuqlari hisobiga hali hanuz axborot iste’molchilari uchun barqaror manbaligicha qolmoqda. Sababi, televidenie hali ham ijtimoiy g’oyalarni aholiga yetkazishda tezkor, shu bilan birga qudratli vositalardan biridir. Ayni paytda mahalliy televidenie kanallarini ham qo’shib hisoblaganda Surxondaryoda 21 ta, Qashqadaryoda 23 ta kanal faoliyat ko’rsatib kelmoqda. Ushbu kanallar orqali axborot muntazam ravishda o’z iste’molchilariga yetkazib berilmoqda. Tadqiqotdan ma’lum bo’lishicha, “televizorga bo’lgan qaramlik” shkalasi natijalari addiksiyaning turli bosqichlarida

xulq-atvor motivatsiyasini ham turlicha namoyon bo’lishini ko’rsatmoqda. Masalan, internet tezligi pastroq bo’lgan hududlarda teleko’rsatuvlarga bo’lgan qaramlik nisbatan yuqoriroq namoyon bo’lmoqda.

Qaramlikni shakllanishiga sabab bo’luvchi omillardan asosiylari sifatida turli darajadagi shou-ko’rsatuvlarni alohida qayd etish mumkin. Fikrimizcha, televideniening voyaga yetmagan yoshlarning maqsad-muddaolari (ijtimoiy ustanovkalari) va kelajak hayot qarashlari (tasavvurlari)ni o’zgartirishga ta’sir etuvchi omili bu – ishonish va ishontirish vositasi ekanligidir. Televidenie orqali va (yoki) ko’cha-ko’ylarda, katta yo’l bo’ylaridagi reklama shifrlari bannerlarida muntazam reklama qilinayotgan “Mazasiga gap yo’q”, “Quvvatga kir”, “O’zingga ishon”, “Spark, Lasetti, Malibu, o’zing tanla!” deya o’zining rang-barangligi bilan voyaga yetmaganlar e’tiborini jalb etib, qiziqishlarini uyg’otayotgan aksiyalarda ana shu ishontirish omilini shohidi bo’lish mumkin.

Xulosa o’rinda aytish joizki, voyaga yetmaganlarni axborot psixologik xavfsizlikni taminlashda ilmiy-amaliy va nazariy psixologik tushunchalarni yanada kengroq targ’ib qilish lozim. Chunki har bir o’smir yosh faoliyatida ma’lum bir axborot tarmog’i bilan ishlashida ta’lim tizimidagi bilim va ko’nikmalar shakllanib, axborot-psixologik himoya sifatlarining rivojlanishi dolzarb va murakabligi bilan alohida ahamiyatga ega bo’ladi.

Voyaga yetmaganlar xulq-atvorida virtual olamga qaramlik namoyon bo’lishi ko’rsatkichlari

№	Qaramlik shkalasi	Qashqadaryo viloyati (n=145)		Surxondaryo viloyati (n=90)	
		μ	σ	μ	σ
1.	Ochiq axborot tizimiga qaramlik:shujumladan,				
1.1.	Televizorga bo’lgan qaramlik	12	1,28	10	1,18
		$t=0,54^{**}$		$t=0,54^{**}$	
1.2.	Onlayn kompyuter o’yinlariga bo’lgan qaramlik	9	1,05	10	1,16
		$t=0,39^{*}$		$t=0,42^{*}$	
1.3.	Internet va (yoki) ijtimoiy tarmoqlarga bo’lgan qaramlik	21	0,90	20	0,86
		$t=0,42^{*}$		$t=0,40^{*}$	
2.	Umumiy addiksiya:				
2.1.	Qaramlikka bo’lgan umumiy moyillik	11	1,10	10	1,03
		$t=0,47^{**}$		$t=0,40^{*}$	

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$

Adabiyotlar

1. Колесникова Т.И. Психологический мир личности и его безопасность. – М.: Издательство ВЛАДОС-ПРЕСС. 2001.
2. Выготский Л.С. Развитие высших психологических функций. – М.: 1967.
3. Shannon C.E.A Mathematical Theory of Communication// Reprinted with corrections from The Bell System Technical Journal, Vol. 27, pp. 379–423, 623–656, July, October, 1948.
4. Янг Кемберле. Диагноз-Интернет-зависимость // Мир Интернет. 2000. №2.
5. Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. – М.: Издательство РАГС. 1998.
6. Непомнящий, А.В. Молодежная политика: концепция и основные направления реализации Текст.: Учебное пособие / А.В.Непомнящий. – Таганрог: Изд-во ТРТУ. 2006.
7. Опарин Д.А. Информационно-психологические угрозы безопасности России // Вестник аналитики. 2001. – №4.
8. Paxrudinov Sh. Taraqqiyotga tahdid: nazariya va amaliyot. – T.: “Akademiya”. 2006.
9. Яглом А.М., Яглом И.М. Вероятность и информация. – М.: Наука. 1973.



KOXLEAR IMPLANTATSIYADAN SO'NG ESHITISH IDROKINI VA TALAFFUZNII RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

X.S.Raximova, Qo'qon davlat pedagogika instituti "Maxsus pedagogika" kafedrasida katta o'qituvchisi (PhD)

В статье рассматриваются технологии развития слухового восприятия и произношения после кохлеарной имплантации

Ключевые слова и понятия: кохлеарный имплант, слабослышащие, фонетическая ритмика, коррекционно-педагогический процесс.

The article discusses technologies for the development of auditory perception and pronunciation after cochlear implantation

Keywords and concepts: cochlear implant, hard of hearing, phonetic rhythm, correctional and pedagogical process.

Bugungi kunda yurtimizda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun e'tibor yanada kuchaymoqda. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga koхlear implantant o'rnatib eshitish sezgisini tiklash bo'yicha respublikamizda davlat dasturi asosida 5 yoshgacha bo'lgan bolalarga koхlear implantlar o'rnatilmoqda. Shu bilan bir qatorda ularning koхlear implantatsiyasidan avvalgi va keying korreksion –pedagogik reabilitatsiya ishlari bo'yicha ham keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Koxlear implantli bola bilan korreksiya ishlarini olib borishda defektolog inson uchun eshitish va nutqning asosiy funksiyalarini, biologik, lingvistik, psixologik qonuniyatlarini hisobga olishi kerak. Chunki koхlear implantli bolada ham sog'lom boladagi kabi nutqning ilk paydo bo'lishi – nutq oldi bosqichlari belgilari namoyon bo'lishi maqsadga muvofiqdir. 'Gugulash, bo'g'inlar, unli tovushlarni cho'zib talaffuz qilish, bo'g'inli zanjimi talaffuz qilish, takrorlash so'z yoki iboraning intonatsiyasi va so'z konturlarini anglashda, nutqning to'g'ri rivojlanishida juda muhimdir.

Sog'lom bolalar kabi koхlear implantli bola ham dastlab, so'zni to'g'ri holatiga yaqin talaffuz qilishga harakat qiladi, keyinchalik aniq talaffuz qilishga o'rganadi. Koхlear implantli bolalarda nutqni shakllantirish bo'yicha korreksion-pedagogik ishlarning asosiy yo'nalishlari quyidagilar deb belgilandi:

- og'zaki muloqotga bo'lgan ehtiyojni rivojlantirish;
- eshitish qobiliyatini rivojlantirish bo'yicha ishlar;
- so'zning ovozi, bo'g'inli tuzilishini idrok etishni shakllantirish;
- ohangli va ifodali lug'atni rivojlantirish;
- eshituv-nutqiy xotirani rivojlantirish;
- nutqning grammatik tomonini o'zlashtirishga mo'ljallangan ishlar.

Korreksiya ishlarining qator texnologiyalarini ishlab chiqildi.

1. Nutqiy va nonutqiy tovushlarni aniqlash, anglash texnologiyalari:
1.1. Sharhli motor harkatlar reaksiyasini tarkib toptirishga yo'naltirilgan: "Bayroqcha", "O'ng qo'l va chap qo'l" texnologiyasi.

1.2. Ovozni eshitish, manbaini aniqlashni o'rgatishga mo'ljallangan: "Nima?-Qanday?-Qaerda" texnologiyasi.

1.3. Atrof-olamda uchraydigan tovushlarni juftlikda taqqoslash, farqlash (musiqiy o'yinchoqlar va hayvonlar tomonidan yaratilgan tovushlar)ni farqlashga o'rgatadigan:

"Bu, bu bilan qo'shni", "Buning sherigi bu" texnologiyalari.

1.4. Atrof-muhit tovushlarini, musiqiy o'yinchoqlarni va hayvonlarning ovozi yopiq tanlov asosida 3 yoki undan ko'p sonda farqlashga o'rgatuvchi:

"Buning ovozi-bundan chiqadi", "1,2,3 ta ovoz-hayvonlar ovozi" texnologiyalari.

1.5. Nutqiy va nonutqiy tovushlarning uzunligi, sonini farqlashga o'rgatadigan:

"Nimadan nechta", "Nima necha marta" texnologiyalari.

2. Ko'p ishlatiladigan so'zlar va oddiy iboralarni farqlash texnologiyalari va usullari:

2.1. Fonematik eshitishni rivojlantirishga mo'ljallangan:

"Bir xil tovushdan boshlanganni top" texnologiyasi.

2.2. Bo'g'inlarning farqlanishi va idrok etishga o'rgatadigan:

"Ba-bo-bu", "Ta-to-tu", "Ana-ono, unu", "Ato- uti-oti" usuli.

2.3. So'zda berilgan tovushning borligini aniqlashga o'rgatadigan: "Bunda bu, bunisida bu bor" usuli.

2.4. So'zni doimiy nutqda aniqlashga o'rgatadigan:

"To'g'ri-noto'g'ri", "1-gapda bor, 2-gapda yo'q" texnologiyalari.

3. Eshitgan va o'ziga qaratilgan nutqni tanish, tushunishga mo'ljallangan:

3.1. So'z boyligini oshirish (savollarga javob berish, murakkab topshiriqlarni, gaplarda so'zlar, qo'shimchalarni farqlash) ga o'rgatadigan

"Nima qani?", "U kim, bu nima?", "Nima nima qiladi?", "Kim nima bilan nima qiladi?", "Kimla nima bor?", "Kimda nimadan nechta?" usul va texnologiyalari.

3.2. Grammatik tasvirlar: qo'shimchalar, so'zlar, birikmalar, birlik va ko'plik, fe'l zamonlarini eshitib farqlashga va nutqida qo'llashga o'rgatadigan:

"Davom ettir", "O'zing qo'sh", "Nima ko'p, nima oz?", "Nima-qachon-nima qildi?"

Koxlear implantli bolalar bilan olib boriladigan va ularni eshituv-nutqiy faoliyatga tayyorlaydigan mexanizm bu mashq bajarish hisoblanadi.

Koxlear implantli bolani mustaqil faoliyatga o'rgatuvchi eng samarali mexanizm mashq hisobalanar ekan, biz tadqiqotimiz davomida bir qator mashq turlaridan foydalandik va ular o'zining samaradorligini ko'rsatdi.

Ular quyidagilar:

1. Savollarni tushunishga o'rganish:

- ko'p komponentli ko'rsatmalar va iboralarni tushunishga o'rgatish(boshning sanash (yuqoriga va pastga) harakatlari orqali);

- tez va pichirlab aytilgan so'zlar va jumlamani tanib olish (labdan va yuz harkatlari orqali);

- turli xil ovozlarni (yuz mimikasi orqali).

2. Og'zaki matnlarni idrok etish va tushunish:

- kundalik ma'lumotlarni nutqda idrok qilish va so'zlash (taqlid, mustaqil va aralash usullar orqali);

- mustaqil o'z xohishini aytish (qo'shmcha rasmlar, so'z konturini aytish kabildan foydalanish mumkin, agar bolaning o'zlashtirishi qiyin kechsa.)

- tez-tez ishlatiladigan so'zlar va oddiy iboralarni eshitib farqlash va takrorlash(yuz mimikalari, hissiyotlar qo'shilgan holda)

Xulosa o'rinda shuni ta'kidlash joizki, Koxlear implantli bolalar bilan ishlaganda so'zlarni bo'g'inlarga ajratishga ham e'tibor qaratish lozim. Buning uchun so'zlar, ayniqsa, gaplarni ohangiga e'tibor berib talaffuz qilish zarur. Mazkur yondashuv orqali bolalarda so'zlarni bo'g'inlarga va gaplarni qismlarga ajratish ko'nikma va malakalari shakllanadi. So'zlarni bo'g'inlarga ajratishning an'anaviy usuli qarsak chalishtan foydalanishni tavsiya qilamiz. Bu usul koхlear implantli bolaga oson va so'z tarkibini nazorat qilishga qulaydir.

Adabiyotlar

1. Raximova X.S. Korreksion – pedagogik mashg'ulotlarda koхlear implantli bolalarni mustaqil faoliyatga tayyorlashning mazmuni va zamonaviy yondashuvlari // Maktab va hayot. – T.: 2020. – № 7.



(13.00.00 №4).

2. Raximova X.S. Koxlear implantatsiyadan keyingi eshitish va nutqiy rehabilitatsiya ishlari asosida bolalarda mustaqillik motivatsiyasini shakllantirish omillari // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – Namangan. 2020. № 10. (13.00.00 № 30).

3. Raximova X.S. Preparation of preschool children with cochlear implants for independent learning // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No.

United Kingdom 8, 2020 Part III ISSN 2056-5852. P 159. (13.00.00 №3) <https://www.idpublications.org/wp-content/uploads/2020/08/Abstract-PREPARATION-OF-PRESCHOOL-CHILDREN-WITH-COCHLEAR-IMPLANTS-FOR-INDEPENDENT-LEARNING.pdf>

4. Raximova X.S. Features of cochlear implantation rehabilitation // Materials of the XV international scientific and practical conference prospects of world science -2019 july 30 - august 7, 2019 volume 10. Sheffieldscience and education ltd 2019.United kingdom P 27.

O'QUVCHILARNI FAOLIYATGA YO'NALTIRISHDA MUSTAQIL TA'LIM SHAKLLARINING O'RNI VA ROLI

G.O.Ochilova, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, “Innovatsion ta’lim” kafedrası dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD.

В данной статье рассматривается значение самостоятельного обучения применительно к интересам, талантам, возможностям, потенциалу учащихся, пути развития познавательных способностей учащихся, инновационная активность, инновационные образовательные технологии и формирование творческих способностей учащихся в процессе самостоятельного обучения.

Ключевые слова и понятия: инновационная деятельность, самостоятельное обучение, креативность, организаторские способности, самостоятельная деятельность, формирование самостоятельных инновационных идей.

This article discusses the importance of independent learning in relation to the interests, talents, opportunities, potential of students, ways of developing students' cognitive abilities, innovative activity, innovative educational technologies and the formation of students' creative abilities in the process of independent learning.

Key words and concepts: innovation activity, independent learning, creativity, organizational skills, independent activity, formation of independent innovative ideas.

Jahonning rivojlangan mamlakatlari ta'lim tizimida mustaqil o'rganish keng targ'ib qilinadi va bilim olishning bunday usullari o'quv jarayonlari va kasbiy mahoratning muntazam ravishda takomillashuviga olib keladi. Umuman olganda mustaqil ta'lim olish va o'rganishning ahamiyati juda katta bo'lib, u shaxs rivojlanishi va iqtisodiy ravnaq topishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi va mamlakatning jahon bozorida yanada raqobatbardosh bo'lishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, ta'lim jarayonining asosini tashkil etuvchi umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarni muntazam va tizimli bilimlar olishlarini, keng dunyoqarash hamda ijodiy mustaqil fikrlashlarini shakllantirishni, ta'lim oluvchilarning barkamol shaxs sifatida kamol topishlarini, ularning qiziqishlari va ijodiy qobiliyatlarining rivojlantirishni ta'minlaydi.

Bugungi kunda ta'lim oluvchilarda mustaqil ta'lim ko'nikmalarini shakllanganlik darajasi talab darajasida emasligi uzluksiz ta'limning og'riqli nuqtalaridan biri hisoblanadi. Mustaqil ta'lim ko'nikmalari shakllanmagan umumiy o'rta ta'lim tizimi o'quvchilari uzluksiz ta'limning navbatdagi bosqichlariga kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim tizimiga o'tganlaridan so'ng to'siqlarga uchrashmoqdalar, bu esa ta'lim sifatini buzilishiga sabab bo'lmoqda. Ma'lumki, har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Bu borada davlatimiz tomonidan oxirgi vaqtlarda xalq ta'limi tizimi, maktab, professional ta'lim, kasb-hunar ta'limi tizimini rivojlantirishga oid qator hujjatlar qabul qilindi. Mazkur hujjatlarda uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish, yuksak kasbiy, ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash tizimini yaratish ko'zda tutilgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, mustaqil ta'lim jarayonida o'quvchilarning tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish har qanday chuqur bilim faqat mustaqil o'qish yo'li bilan orttiriladi va mustaqil fikrlash yo'li bilangina haqiqiy bilimga aylanadi. Buning uchun o'quv tarbiya mashg'ulotlarida yangi pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlay olishini ta'minlashga bo'lgan e'tiborni kuchaytirish muhimdir. Chunonchi,

mustaqil fikrlash komillikning asosiy belgisidir. U avvalo, fahmlash, anglash, fikr yuritishdan boshlanadi. Mustaqil fikr yuritish jarayoni o'quvchilarda fikr, mulohaza, g'oya, faraz, maqsad kabilarni vujudga keltiradi. Bu o'z o'zida o'quvchilarning shaxsiy ehtiyoji, qiziqishi, mayli, qobiliyati, iste'dodi, salohiyati bilan bog'liq ravishda mustaqil fikr yuritilishining mustahkam negizini tashkil etadi.

Maktablarda mustaqil ta'lim ma'lum bilim, malaka va ko'nikmalar hamda tajribalar zaxirasi asosida amalga oshadi. O'quv fanlarini chuqur va puxta o'zlashtirish, ta'lim va innovatsion yondashuvlar asosida axborotlarni mustaqil izlab topish, uni atroflicha tahlil etish, ilmiy-ijodiy tafakkurni boyitish, o'qish-bilish jarayonidagi savol-javob va bahs munozaralarda faol qatnashish, o'z fikr-mulohazasini asosli dalillar bilan bayon qilish hamda uni himoya etish qobiliyati har bir o'quvchilar oldida turgan dolzarb masala hisoblanadi.

Demak, mustaqil ta'lim olish tafakkurni rivojlantiradi, fikr-shaxsning faoliyat jarayonidagi bilimi, tajribasi, qobiliyati va kuch-qudratini namoyon etadigan ma'naviy kasbiy sifatidir. Fikr tarbiyasiga qaratilgan ilmiy-amaliy manbalar eng qadimgi yozma yodgorliklardan bo'lgan “Avesto” da ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal ko'rinishida o'z ifodasini topgan.

Sharqning buyuk allomalari bo'lgan Al-Buxoriy, At-Termiziy, Mahmud Qoshg'ariy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Zaxiriddin Muhammad Bobur, Abdulla Avloniy kabi mutafakkirlarimizning ijodiy faoliyatida bu borada chuqur mulohazalar yuritilgan.

Ma'lumki, mustaqil ta'limni yo'lga qo'yishda nafaqat o'quvchilarni muayyan fan bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni oshirish, ularda mustaqil dunyoqarashni shakllantirish, shu bilan bir qatorda o'quvchilar shaxsida ijodiy va ilmiy tafakkurni rivojlantirish vazifasi turar ekan, ma'lum ma'noda global professionallik masalasi ham o'z tasdig'ini topishi kerak. Bu jarayondagi ijodiy texnologik yondashuv o'quvchilardan tezkor fikrlashni va faol harakatni talab qiladi. Chunki o'quvchilardagi faollik ijodiy faoliyatga aylangan taqdirdagina mehnatni ilmiy tashkil qilish, vaqt byudjetidan



unumli foydalanish amalga oshiriladi. Ana shunda o'quvchilar qiziqishlar asosida o'zining diqqatini muayyan ob'ektga qaratadi. Ijodiy texnologik faoliyat shunchaki oson kechadigan jarayon emas, shaxsning sezgisi, idroki, uning xotirasi hamda mantiqiy tafakkur ko'lamini bilan uyg'un bog'lanib ketadi. Ijodiy faoliyatda o'quvchilardagi bilim innovatsion ko'nikma va malakalar bilan yanada takomillashib boradi. Analitik tafakkurning mahsuli asosida o'quvchilar: matn mazmunini kerakli fikr qoida va ta'riflarni keltirib chiqarishi; innovatsion yondashuvlar asosida o'zining g'oyalarini ilgari surishi; o'quv bilish va ijodiy faoliyatga xos sababiy bog'lanishlarni, undagi muayyan sifat hamda xususiyatlarni belgilanishini, sifatini miqdorga yoki miqdordan sifatini (kvalimetriya metodi asosida) keltirib chiqarishi, ularning oqibatlarini belgilovchi omillarni bilishi; olingan ma'lumotlar bankiga muvofiq statistik matematik tahlillarni amalga oshirishlari lozim va o'zining mustaqil fikrini ahamiyatiga ko'ra saralab, muayyan tizim holatiga keltira olishi kerak. Ma'lumki, o'quvchilarning kreativ va tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishda o'quv loyihalari metodidan foydalanish yuqori samaradorlikni keltirib chiqaradi.

Loyihalashtirish – boshlang'ich ma'lumotlarga asoslanib, kutiladigan natijani taxmin qilish, bashoratlash, rejalashtirish orqali faoliyat yoki jarayon mazmunini ishlab chiqishga qaratilgan amaliy harakatlarni o'z ichiga oladi. Loyihalash metodini amalga oshirishda o'quvchilarning mustaqil faoliyat bilan shug'ullanish haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishi va buning uchun avvalo o'quvchilarni psixologik jihatdan puxta bilishi kerak. Ayniqsa, ularning temperamentini hisobga olish, yuqori va past o'zlashtiruvchi hamda iqtidorli, qobiliyatli o'quvchilarga mohirona yondashuvni yo'lga qo'yish muhimdir.

Mustaqil ijodiy faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi hisoblangan keys – stadi o'quvchilarning mustaqil o'quv tadqiqot ishi bo'lib, keys – stadi o'quvchilarning o'z yo'nalishlarida olgan nazariy va amaliy bilimlarining yakuniy natijasi hisoblanadi. Keys ishini tayyorlash jarayonida o'quvchilarning mustaqil tarzda nazariy va amaliy ma'lumotlarni umumlashtirish hamda tahlil etish, zarur xulosalar chiqarish va shu asosda tanlangan muammoli mavzu bo'yicha o'zining tavsiya va takliflarini ishlab chiqish bilan ularni asoslash bo'yicha qobiliyati ochiladi.

Mustaqil ta'lim jarayonida o'quvchilarning tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishda o'qituvchilar tomonidan keys - stadi metodini tadbqiq etganda quyidagilarga e'tibor qaratish zarur: keys - stadi metodi asosida tashkil etilgan ta'lim shakli jarayonida o'quvchilar o'rtasida ijobiy psixologik muhitni yaratish; o'quvchilarda matnlar bilan ishlash malakasini rivojlantirishga e'tibor qaratish; o'quvchilarni axborotlarni izlash va muammoni tahlil qilish usullarini o'zlashtirishga e'tibor qaratish; ta'lim olishga bo'lgan ishtiyoqni oshirish, ta'lim jarayoniga qiziqish va keys materiallarini faol idrok qilishga e'tibor qaratish; asosli yozma va og'zaki nutqni rivojlantirish kabi malaka va ko'nikmalarni shakllantirishga e'tibor qaratish; keys mavzusining dolzarbligiga; keys mazmuni va uning ochib berilishining saviyasiga; keysning bayon qilish uslubiga; keys muammosining to'g'ri qo'yilishi, uning yechimi algoritmining yoritilishiga; keysning amaliyot uchun amaliy ahamiyatiga; o'quvchilarni keysda bayon etilgan muammo yechimidan chiqargan xulosalariga e'tibor qaratish tavsiya etiladi.

Yuqoridagi ma'lumotlarga asoslangan holda shuni aytish mumkinki, o'quvchilarning mustaqil ishlashi va fikrlashini tashkil etishning asosiy omili - intellektual, bilish va tahlil qilish uchun topshiriqlardir. O'quv loyiha metodi, keys-stadi texnologiyalari o'quvchilarning mavzuni mustaqil o'rganishini ta'minlaydi, o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchi tarbiyalanadi, ularning o'z ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalana olishga imkoniyat yaratiladi.

Shunday qilib, zamonaviy ta'limda o'qituvchining kasbiy, o'quvchilarning esa o'quv faoliyatini mazmunan takomillashtirish, shuningdek, har ikki faoliyat turining sifatini ma'lum ko'rsatkichlar asosida tashkil etish va yetarlicha, xolis baholashda o'quv loyihalari, keys stadi texnologiyalari kabi usullardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil ta'lim jarayonida tashkilotchilik qobiliyatlarini takomillashtirishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Demak, mustaqil ta'lim jarayonida o'quvchilarning tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlanganligini belgilovchi mezonlar quyidagilardan iborat:

Mustaqil ta'limni amalga oshirish jarayonida o'quvchilarning kreativ fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish; o'quvchilarga muammolar bo'yicha bir necha yechim (qaror)ni ilgari surish imkoniyati ta'minlanishi; o'quvchilarda asosli yozma va og'zaki nutqni rivojlantirish kabi malaka va ko'nikmalarni rivojlantirishni ta'minlash; o'quvchilarda axborotlarni izlash va muammoni tahlil qilish usullarini bilishi va bir-biridan ajrata olishi qobiliyatini rivojlantirish; o'quvchilarda kelajakni ko'ra bilish qobiliyatini (maqsadni to'g'ri qo'yish, natijani ko'ra bila olish, muvaffaqiyatni ko'ra olish, guruh a'zolarida motivatsiya uyg'otish) rivojlantirish; mustaqil ta'limni amalga oshirish jarayonida o'quvchilarda kuzatuvchanlik (sinchkovlik, vaziyatni baholay olish) qobiliyatini rivojlantirish lozim.

Adabiyotlar

1. Очилова, Г. О., Мусаханова, Г. М. (2019). Гендерные аспекты семейного бизнеса в Узбекистане. Проблемы науки, (4 (40)).
2. Ochilova, G. O. Oilaviy tadbirkorlik-gender tadqiqotlar ob'ekti sifatida. Oilaning dolzarb muammolari: ustuvor vazifalar va rivojlanish istiqbollari. //Respublika «Oila» ilmiy-amaliy Markazi va «Oila» Kodeksining, 10.
3. Ochilova, G. (2021). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan ta'lim jarayonlarida foydalanish imkoniyatlari. Arxiv nauchnykh issledovaniy, 37(1).
4. Очилова Г. (2021). Мотивированность молодежи к предпринимательского деятельности. Архив научных исследований.
5. Ochilova, G. (2021). Yoshlardagi tadbirkorlik qobiliyati shakllanganligining gender xususiyatlari. Arxiv nauchnykh issledovaniy.
6. Ochilova, G. (2021). Zamonaviy axborot texnologiyalari asosida pedagogik faoliyatni tashkil etish yo'nalishlari. Arxiv nauchnykh issledovaniy, 37(1).
7. Hayitov O. E., Ochilova, G. O. (2010). Business Psychology.
8. Ochilova, G.O., Botirov, E. H. (2021). Study Of Gender Relationship In Family Business And Entrepreneurship. The American Journal of Applied sciences, 3(05).

O'zbekiston matbuot va axborot agentligining 2016 yil 27 apreldagi

0037-sonli guvohnomasi bilan ro'yxatga olingan.

Nashriyot hisob tabog'i 5,11.

Bosmaxona manzili: "IMPRESS MEDIA" M.Ch.J.

Toshkent shahar, Yakkasaroy tumani, Qushbegi 6. Buyurtma №08-04

Bosishga ruxsat etildi 08.04.2022. Format 60x84, 1/8.

Shartli hisob tabog'i 5,5. Adadi 161 nusxada.